

TANULMÁNYOK

A fogalom dialektikájához

ERDEI LÁSZLÓ

1.

Vizsgálódásaink tárgya, egyben *objektív* alapja a fogalomalkotás folyamata, illetve maga a fogalom. Vizsgálódásaink célja mindenekelőtt a fogalomalkotó folyamat, a fogalom *logikai* struktúrájának feltárása. Ezzel együtt azonban a formális és a dialektikus logika különbségének tárgyunk dialektikus logikai elemzésére támaszkodó demonstrálása. — A fogalomalkotás folyamata, a fogalom az utóbbira kiválóan alkalmas, mert, mint csepp a tengert, a logika egész problematikáját és e problematika dialektikus megoldási módját nemcsak tartalmazza, hanem mintegy a gyökerénél való megragadását is lehetővé teszi.

A fogalomalkotás folyamatát, illetve a fogalmat legegyszerűbb, legközségesebb, legmindennapibb formájában vesszük alapul, mert céljaink szempontjából nézve ebben a *kezdetiségükben* lépnek elénk a legmegfelelőbb alakban.¹ Továbbá: a fogalom dialektikus logikai elméletéből itt csupán a legalapvetőbb mozzanatok feltárására szorítkozhatunk. Ezért nem térünk ki azokra az igen lényeges különbségekre sem, amelyek álláspontunk és Hegel álláspontja között ebben a kérdésben vannak; általában mellőzzük Hegel kritikai elemzését. A kutatásnak ebben a szakaszában ti. — érthetően — *maga a dolog* kell hogy a középpontban álljon.

1. A formális fogalom

2.

1. Az ember mindig és mindenhol meghatározott környezettel rendelkezik; ez — beleértve őt magát is — *világa*. A gondolkodó tevékenység azonban *nem közvetlenül* vonatkozik e világra. Ami a gondolkodás számára *legközvetlenebbként* van, az tevékenységének készen talált objektuma: az az *érzéki gyakorlat vagy érzéki anyag*, az az *érzéki összkép, összbenyomás*, amelynek alakjában a világ a tudatban a *legközvetlenebb* módon megtestesül.

2. Itt *két* világosan megkülönböztetendő dologról van szó. Az egyik: a tudatban készen talált érzéki anyag, amely az önmagában vett gondolkodó tevékenység *objektuma, alapja*. A másik: ennek az objektumnak a *forrása*, az ún. *objektív valóság*.

Természetesen a megismerés, de a logika számára sem közömbös, hogy objektuma végső forrását tekintve honnan származik; hogy az érzéki anyag

¹ Vö. Leninnek a kezdet természetére vonatkozó megállapításaival. *Filozófiai Füzetek. Művei*. 38 köt. Bp. 1961. 348–350. o.

vajon kép-e, vagy netán valami eredeti. A kérdés megválaszolása azonban nem szigorú értelemben vett logikai feladat. Ezért itt e problémát eldöntöttnek tekintjük, ahogyan valamilyen elméletre támaszkodva eldöntöttnek tekintti minden logikus, aki csupán szűkebb értelemben vett logikai problémákkal foglalkozik. Azonosítva tehát magunkat a *marxista-leninista dialektikus materializmus* felfogásával, arra az álláspontra helyezkedünk, hogy az érzéki kép, a tudatban mintegy készen talált érzéki gyakorlat, érzéki anyag végső soron a tudattól, de legalábbis az *adott objektumra irányuló tudati tevékenységtől* magától függetlenül létező objektív valóság „lenyomata” fejünkben.

3. A gondolkodás egyedül közvetlen objektuma tehát a fejünkben mintegy készen talált érzéki gyakorlat, érzéki anyag. Következésképpen amennyiben egyáltalában fogalmat akarunk alkotni, úgy önmagában vett gondolkodó tevékenységünket, értelmünket *vonatkoztatnunk* kell az éppen kiválasztott érzéki anyagra: a fogalmat az érzéki anyag *alapján*, az érzéki anyag gondolati feldolgozásának az eredményeként alkotjuk meg.

E talán kissé bonyolult hangzó ténykedés egy jól ismert és magában igen egyszerű (vagy legalábbis egyszerűnek látszó) műveletet takar. Tegyük fel, hogy szobánkban egy (számunkra ismeretlen) embert találunk. Vele kapcsolatos első feladatunk ezáltal máris adva van: be kell sorolnunk az objektumoknak abba az osztályába, amelybe természete alapján egyáltalában besorolható. Minthogy pedig az ehhez szükséges eszközökkel, gyakorlatlalt rendelkezünk, a feladat elvégzése nem jelent különösebb problémát. Sőt, voltaképpen elvégezzük, mielőtt bármiféle tudatos ténykedésre jutnánk, amennyiben érzékelve az objektumot, rögtön és azonnal elgondoljuk: „ember”.

4. Világos: érzéki anyag jelenléte nélkül nincs megfelelő fogalom, hiszen nélküle róla nem gondolkodhatunk. Hogy tehát az előbbi besorolást elvégezhessük, előbb, amint leírásunk tanúsítja, legalábbis szemlélnünk kell az objektumot. De az érzéki anyag akkor is alapja a megfelelő fogalom megalkotásának, ha nem éppen szemlélt, felfogott, hanem emlékezetben rögzített, megőrzött, netán teljes-tökéletesen öntudatlanul felhasznált vagy más által közvetített érzéki anyag. A lényeges csak az, hogy a fogalomalkotás közvetlen alapja *mindig* a tudatban valamilyen módon készen talált érzéki anyag.

Továbbá: nem szükséges, hogy a választott objektum olyan „egyszerű” egyediség legyen, amilyen *egy* ember. Vehetjük pl. tágabb környezetünket, hazánkat, s ennek alapján, mondjuk, a „szocialista társadalom” fogalmát; vagy még átfogóbb objektumok fogalmát, amilyen mondjuk az „elektro-mágneses erőtér”, a „mindenség” stb. Minthogy azonban az a dialektika, amelyet tárgyalni kívánunk, valamilyen módon *bármely* fogalomról igaz, a logikai problematikát valamely „egyszerű” egyedi fogalmának az elemzése során jobban megérthetjük.

5. Maga a fogalomalkotás művelete, főbb fázisait tekintve, így *vázolható* fel:

a) A kiindulópont a *készen talált* érzéki anyag, amely közelebbről az érzéki sokféleség mint olyan. Az objektum ugyanis közvetlenül így *van* számunkra egyáltalában.

b) Minthogy az érzéki anyag *sokféleség*, a maga differenciált egészében ögtön és azonnal nem gondolható el. Következésképpen *elvonatkoztatás* megy

végbe: elszakadunk az érzéki anyagtól. De egyrészt az érzéki anyagtól való abszolút elszakadás lehetetlen, másrészt az elszakadásnak mindig *tendenciája* van: az elvonatkoztatás a sokféleségnek a meghatározott természetét *megragadó* tevékenységbe csap át.

Az elvonatkoztatás-megragadás külsőleg tisztán egy, a *terjedelmen* alapuló tevékenységnek látszik: az adott érzéki sokféleségen belül figyelmünket ennek valamely hányadára összpontosítjuk. Az elvonatkoztató-megragadó tevékenységnek ez az értelemszerű, formális alakja azonban a valóságos tevékenységnek csupán elnagyolt, durva megközelítése. Vagyis amiről itt beszélünk, az a tulajdonképpen, a *tartalmi* értelemben vett elvonatkoztatás-megragadás. Ez pedig azt jelenti, hogy az elvonatkoztatás során az *érzéki közvetlenségtől, az érzéki anyagtól magától* vonatkoztatunk el.²

Megfordítva: amit tehát megragadunk, az nem az érzéki anyag mint olyan, hanem ama *viszony, kölcsönhatás*, ha úgy tetszik, *összetartó erő*, amely az érzéki anyag mozzanatai között egzisztál: mintegy összefogja s egy meghatározott objektum érzéki közvetlenségévé teszi őket.

E viszony, kölcsönhatás *objektív*. Nem nehéz ugyanis belátni, hogy bár van lehetőség az érzéki anyag valamilyen szubjektív csoportosítására — pl. amikor „kentaur”-t, vagy „marslakó”-t képzelünk magunk elé —, mégis: az érzéki sokféleség *objektíve* nem abszolút összefüggéstelenség. A sokféleség meghatározott objektumok érzéki anyaga, érzéki képe; mozzanatai *objektíve egymásra vonatkoztatottak*, itt és most *objektíve „együttjárnak”* abban az értelemben, hogy *egy és ugyanannak* az objektumnak az érzéki közvetlenségét, érzéki sokféleségét alkotják s így ennek természete által *meghatározottak*. Nemcsak olyan átfogóbbnak tűnő esetben, mint az „ember” stb., hanem az egyes érzetek esetében is. Pl. a „savanyú” sem egyszerűen csak savanyú, hanem, mondjuk „*citromsavanyú*”, azaz *olyan módon egzisztál, amilyenné annak az objektumnak a természetéből következően lett, amelynek a savanyúsága*.³ — A megragadó tevékenység tehát általában sem, kezdetben pedig sohasem objektíve összefüggéstelen mozzanatok megragadása, hanem végső soron az érzéki mozzanatok objektív viszonyára, objektív összefüggésére magára irányul.

c) A gondolkodás, illetve eredménye úgy lép elénk, mint ennek az objektív egymásra-vonatkozásnak, egymás-„megragadásnak” a szubjektív vetülete, „tükörképe”, azaz mint *általánosítás, összefoglalás*. Tehát az érzéki sokféleséget, amely objektíve eleve *egységet alkot*, szubjektíve, azaz a tudatban magában is az objektívet mind megközelítőbb pontossággal, hűséggel egységgé szervezi. Ezzel azonban nemcsak megragadja ezt az érzékiben eleve benne rejlő vonatkozást, hanem *közvetlenné teszi, tételezi, elgondolja*.

² „Az absztrahálás azzal kezdődik, hogy elvonatkoztat egyes érzéki tulajdonságoktól és kiemel más, szintén érzéki tulajdonságokat . . . ; később pedig áttér a tárgy valamennyi érzéki tulajdonságától való elvonatkoztatásra és . . . absztrakt fogalmakban kifejezett nem-érzéki tulajdonságait emeli ki.” (Sz. L. Rubinstein: *Az általános pszichológia alapjai*, II. köt. Bp. 1964. 554. o.) Itt, ha eltekintünk a „tulajdonság” fogalmától, amely már bizonyos későbbi analízis eredménye, nyilvánvalóan az utóbbi absztrahálási módról van szó: a teljes érzéki anyagtól való elvonatkoztatásról, ezáltal a nem-érzékiének mint teljességnek a megragadásáról. (Az absztrahálás előbbi formája analízist el feltételez; a problémának ezt a vonatkozását azonban itt nem tárgyaljuk.)

³ Vagy hogy Marx különben nagyon is idevágó példáját említsük: „. . . az érzéki tudat nem *elvon* érzéki tudat, hanem *emberi* érzéki tudat . . .” Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Bp. 1962. 104. o. (A fordítást javítottam — E. L.)

Az elvonatkoztatató-általánosító tevékenység az emberi tudat tevékenységének elemi formája, „sejthe”: *fogalomalkotás*. E művelet pedig a *fogalomban* ölt testet (példánk szerint az „ember” fogalmában). Tehát aligha tekinthető *puszta* szójátéknak az a kijelentés, hogy az eredmény *az objektíve össze fog o t t a k szubjektív-tudati össze f o g á s a, f o g a l m a*.⁴

3.

1. Felfigyelünk egy emberre s azt gondoljuk: „ember”; eddig voltaképpen csak ezt tettük. S habár annyit mindenestre tisztáztunk, hogy amit tettünk: elvonatkoztatás-általánosítás, maga a tevékenység még sincs előttünk. Sőt, ha közelebbről megvizsgáljuk a helyzetet, a tevékenység kifejezetten *megragadhatatlannak* látszik. Mintha egyáltalán nem lenne.

Van kiindulópontja: az érzéki anyag. Van eredménye: a fogalom. Tehát neki magának szintén *lennie kell, végbemegy*. Létezésének e kellése azonban utólagos belátás terméke. Mert e végbemenésnek valahogy *nincs sem eleje, sem közepe, sem vége*. Így nyomon követhetetlennek tűnik, egyszerűen *nincs*.

Közvetve kell tehát továbbhaladnunk. A tevékenység eredménye, terméke ugyanis mindenképpen adva van számunkra. S mert ez *önmagában leírható*, az érzéki anyaggal is *összehasonlítható*. Ezen keresztül remélhetőleg a keresztet tevékenység közelebbi természete is meghatározhatóvá válik.

2. Közelebbről szemügyre véve: az „ember” fenti módon megalkotott fogalma, jóllehet *egyetlen* érzéki kép alapján megalkotható, és így is alkottuk meg, nem erre vagy arra az egyedi emberre, illetve nem ennek vagy annak az egyedi embernek az érzéki képére, érzéki anyagára vonatkozik, hanem *minden* megfelelő egyedi objektumra igaz. Annak és csak annak tételezése, ami ezek bármelyikében *ugyanaz, azonos: általános fogalom*.

3. Az általános fogalom mármost *nem tartalmaz semmi szemléleteset, semmi érzékit*. A *puszta* gondolkodás terméke, *pusztán gondolati* valami.

4. Az általános fogalom éppen ezért a teljesen *differenciátlan*, a teljesen *üres*; a teljes-tökéletesen *absztrakt* általános.

A fogalomalkotás alapjául szolgáló érzéki objektumok mindegyike a legkülönbébb konkrét tartalommal rendelkezik, s nincs olyan eset, amikor e tartalmak közül akárcsak kettő abszolúte azonos lenne. Az általánosítás viszont a tartalom e sokféleségéből, gazdagságából mit sem fejez ki; a megragadás nem úgy történt, hogy a különben objektíve meglevő különbségeket *egyenként megvizsgálva* hagytuk el, a megragadás a *különbségek figyelmen kívül hagyásával* történő azonosítás, ilyen fajtájú általánosítás. Ezért a megragadás során alkotott fogalom a *legszegényebb* tartalmú — tulajdonképpen egy *tartalom nélküli* — fogalom. (Hiszen ha csak ennyit gondolunk el: „ember”, úgy bármily gazdag tartalmú is legyen maga az érzéki anyag, az objektum, az elgondolásban e gazdagságból semmit sem tételezünk azon az általánosságon kívül, hogy „ember”.)

⁴ „... mindig ugyanaz az *Én* az, amely ... a különböző érzékbenyomásokat magába felveszi és feldolgozza, tehát *egybe összefoglalja* ...” (Kiemelés — E. L.) Engels: *A természet dialektikája*. MEM 20. köt. Bp. 1963. 506. o.

Mi természetesen sokat tudunk arról, akit „ember”-nek nevezünk; a fe-
jünkben levő „ember”-fogalom már többé-kevésbé konkrét totalitás. A vizs-
gált munkafolyamat szempontjából azonban ez még nem *levezetett*, *megalapozott*
tudás; még nem mutattuk meg, hogyan jutottunk ehhez a tudáshoz s mit gon-
doljunk e tudásról. Éppen ezért úgy kell tekintenünk, hogy a megragadásban
felmutatott fogalom *valóban* az absztrakt, az üres, a differenciátlan, a tartalom
nélküli általános; aminthogy *önmagában* ténylegesen az. Ennyi: „ember”;
és nem több, mint amennyit ezzel kifejezhetünk: „ember”. Mihelyt akárcsak
hallgatólagosan is hozzáteszünk valamit, már nem azt gondoljuk: „ember”.

5. De akkor, ebben az absztraktságában az általános fogalom nem több,
mint *név*, mint *jel*. — Igaz: általánossága következtében az objektumok egy
meghatározott osztályát *jelöli*, más szóval bármily üres legyen is, elválasztha-
tatlannal összekapcsolódik egy *meghatározott érzéki anyagra való vonatkozással*:
jelentéssel. Ám végső soron teljesen közömbös, hogy ezt a jelentést éppen így
fejezzük ki: „ember”. Önmagában vett általános fogalomként annyira nem
tartalmaz semmi *további*, hogy bármely más kifejezéssel helyettesíthetnénk,
vagy bármely másnak a kifejezésére felhasználhatnánk, ha a történetileg ki-
alakult szóhasználatnak ez a megbontása éppen a kifejezés fenti közömbössége
miatt nem lenne tökéletesen értelmetlen.

4.

1. A fogalom ily módon, ahogyan e kezdeti arculata szerint előttünk áll,
az absztrakt-általános fogalom. De akkor *nem azt ragadtuk meg, amit akartunk,*
amit kellett volna. Mert az objektum, amelyet alapul vettünk, közelebből az
érzéki, az egyedi, a konkrét, a differenciált, a tartalmas, a tele, sőt a *leggazdagabban*
telített. Amit viszont a megragadásban felmutatunk, az éppen ellenkezőleg:
a *gondolati, az általános, az absztrakt, a differenciátlan, az üres,* és pedig a *leges-*
legszegényebb, a teljes-tökéletesen tartalom-nélküli. — A gondolkodó megragadás
tehát rendkívül sajátos tevékenységnek bizonyul.

Először is *nem megragadás*. Mert az érzéki anyagot kellene megragadnia.
E helyett fogalmat alkot róla, s így az érzéki anyag mozzanatainak viszonya,
kölesönhatása, összetartó ereje az egyedül megragadott: *maga az érzéki anyag*
*kívül marad a gondolati megragadáson, nincs megragadva.*⁵

Közbevetőleg megjegyezve: az érzéki anyag természetesen jelen van a tu-
datban, ha nem így lenne, a gondolkodás sem vonatkozhatnék rá. De csak mint

⁵ A „beszédnek . . . az az isteni természete van, hogy azt, amit vélünk, közvetlenül
megfordítja, valami mássá teszi s így egyáltalán *szóhoz sem juttatja*”. Pl. „*Ezt a darab*
papírost vélik, amelyre ezt írom, vagy helyesebben írtam; de amit vélnék, azt nem mond-
ják meg. Ha csakugyan ezt a darab papírost akarnák mondani, amelyet vélnék, és mondani
akarnák ezt, akkor ez lehetetlen, mert az érzéki ez, amelyet vélnék, elérhetetlen a nyelv
számára, amely a tudatra, a magánvalósága szerint általánosra tartozik . . . Tehát ezt
a darab papírt vélik ugyan, amely itt egészen más, mint a fenti; de . . . csak az általánost
mondják ki . . . minden papíros egy ez a darab papíros . . .” (A fordítást javítottam!
E. L.) — G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Bp. 1961. 63—64. o. — És másutt:
„Mivel a *nyelv* a gondolat műve, benne sem mondhatunk semmit, ami nem általános.
Amit csak *vélek* (*meine*), az *enyém* (*ist mein*), reám mint e különös egyénre tartozik;
ha azonban a nyelv csak az általánost fejezi ki, akkor nem tudom megmondani, amit
csak *vélek*.” G. W. F. Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* I.
köt. Bp. 1950. 55. o.

érzékiileg megragadott és felmutatott van jelen — a probléma tehát ennek az érzéki anyagnak a *gondolati* megragadása. Ez pedig, mint látható, nem-megragadás.

Másodszor: még ennél is érdekesebb, hogy a megragadásnak erről az ellentmondásosságáról általában mit sem tudunk. Mi *úgy hisszük, hogy azt ragadjuk meg, amit v é l ü n k*; hogy a gondolkodó megragadásban valóban az *érzéki anyag mint olyan van számunkra*. Holott ténylegesen az érzéki anyagban levő viszony, kölcsönhatás, összetartó erő gondolati képét, az érzéki anyag fogalmát alkotjuk meg, s ezt csempésszük mintegy észrevétlenül az érzéki anyag helyébe. Következésképpen megragadjuk az érzéki anyagot, de ami ennek eredményeként adódik, az éppen az *ellentéte*.

2. Az a kifejezés azonban, hogy az érzéki anyagot mintegy „kívül hagyjuk” a megragadáson, maga is annak a tévhitnek a megnyilvánulása, amely a gondolkodó megragadáshoz általában kapcsolódik.

Tegyük fel a kérdést: ha a megfelelő egyedi érzéki képét, érzéki anyagát „ember”-ként fogalmazzuk meg, *mijét* gondoljuk el? A válasz pedig erre a kérdésre csak így összegezhető: az „ember” fogalma a kérdéses érzéki anyag, az objektum *közvetett oldalát, tartalmát, általános belső természetét* stb. tétélezi, habár absztrakte; az *absztrakt-általános fogalom megjelölése, megnevezése az objektumnak, csakhogy t a r t a l m á n a k, á l t a l á n o s b e l s ő t e r m é s z e t é n e k megjelölése, megnevezése*.

A megragadásban tehát „magunk mögött hagyjuk” a közvetlenséget, az érzéki anyagot: ám *befelé* haladva hagyjuk magunk mögött. Nem mert egyszerűen eltávolodunk az objektumtól, végül megszakítva vele kapcsolatainkat, hanem ellenkezőleg: mert *behatolunk* az objektumba, s így, ebben az értelemben távolodunk el az érzéki közvetlenségtől mint külsőtől, „hagyjuk kívül” az érzékit mint *külső formát*.

3. Ennélfogva a megragadás *megragadás* is; sőt ez *tulajdonképpen*. — A gondolkodó tudat megragadja objektumát, de *nem mechanikusan*, hanem *aktívan*; a gondolkodás *feldolgozza, a maga természetére, képére formálja* az érzéki anyagot. Ezért nemcsak egyszerűen megragadás, hanem az érzéki elsajátítás-sal szemben az *igazi, a valóságos megragadás*: fogalomalkotás.

A megismerés *folyamat*, benne az elérendő legmagasabb szintű ismeret, legmagasabb szintű tudás *végeredményként* lép elénk; legalábbis így kellene lennie. És ami a végeredményt mint *konkrét* általánost illeti: így is van. Ám ez nem változtat azon, hogy a *megismerés e végeredménye, legmagasabb szintje egyúttal e l s ő* eredmény: már a *kiindulópontban, rögtön és azonnal* a legtöbbet ragadja meg, amit egyáltalában megragadhat: az objektum *fogalmát*.⁶ Csak éppen *kezdeti, absztrakt-általános* alakban.

4. Az érzéki felfogás önmagában tulajdon objektumának a *mechanika, passzív* elviselése. A gondolkodás azonban — első eredményének, az absztrakt-általános fogalomnak a tanúsága szerint — ennek éppen az *ellenkezője*; s *kezdetől fogva, eleve* az *ellenkezője*. Ezért a gondolkodás számára az érzéki el-

⁶ Hegel hasonlatával élve: „az újnak felkelése, amely mint villám egyszerre állítja oda az új világ alakulását”. *A szellem fenomenológiája*. 14. o.

sajátítás eredménye, az érzéki anyag, az érzéki objektum csak *készen talált kiindulópont, alap*, amelyből *nyomban, rögtön és azonnal aktívan továbbhalad.*

A gondolkodás — mindig és minden aktusában — az azonnali túlmenés az éppen adódó közvetlenségen. Mert a közvetlenség mindig valami *készentalált*, tekintet nélkül arra: netán milyen rendkívül hosszantartó és bonyolult munka kellett ahhoz, hogy a megragadás pillanatában *éppen ilyen* készentaláltként, közvetlenként legyen. De mint készentalált és közvetlen van: *létrehozása* tekintetében nincs tennivaló. A gondolkodás tehát a megragadás során nem a közvetlenséget, hanem az ebben rejlő közvetettet: a tartalmat, az általános belső természetet fogalmazza meg, teszi közvetlenné. *A gondolkodás általánosít, vagyis az objektumnak nyomban a kiindulópontban — teljes-tökéletesen közvetlen ü l — objektív tartalmat, objektív általános belső természetet tulajdonít.*

Innen, hogy a gondolkodás, a gondolkodó tudat *legalapvetőbb jellemzője: általánossága.* Ez azonban nem valami üres, terjedelmi általánosság; nem is ennek még külsőleges jelentkezése, hogy ti. mindent csak általánosként tudunk elgondolni, kimondani; ez így még szubjektív lenne. A gondolkodás természetének általánosítóként való meghatározása annak kimondása, hogy a gondolkodás, tulajdon belső természetéből következően, a közvetlenség — itt: érzéki egyediség — *objektív* általánosságának magának a teljes-tökéletesen közvetlen megragadása, hogy *eleve* ennek az objektív általánosnak a közvetlen megragadása, s hogy *már a kiindulópontban sem lehet más*, mint az adott egyedi objektív általánosságának a megragadása.

5. A gondolkodás általánosító természete azonban más értelemben sem csak szubjektív, pusztán a tudatból következő. Mindenekelőtt: eredeti alapja feltétlenül objektív; nevezetesen az objektum megragadását célozza. Az objektum viszont az érzéki közvetlenség. Az érzéki közvetlenségnek pedig az a természete, hogy *szüntelenül mozog, változik, alakul, minden pillanatban más és más.* Következésképpen: a gondolkodás olyan alaphól indul ki, amely mindig csak itt és most áll fenn, illetve amely *úgy van, hogy már el is tűnt: megváltozott.* Ezáltal azonban gondolatilag valóban megragadhatatlan. A gondolkodás tehát meghatározott érzéki alaphól indul ugyan ki, de mert ez objektíve már el is tűnt „alóla”, nyomban az objektumban rejlő viszonylag szilárd, nyugodt, állandó oldalba, tartalmába, általános belső természetébe csap át; mást egyszerűen nem tehet. Erre azonban csak akkor képes, ha ő maga az átcsapásra alkalmas, vagyis ha általánosító tevékenység, minthogy amibe átcsap, az *objektíve* maga az általános.

A gondolkodás ilyen természete persze történelmi fejlődés eredménye. De e fejlődés lényege éppen az, hogy a tudat, amelynek a kiindulópontban a folytonosan eltűnő érzéki közvetlenség az objektuma, s így ennek megfelelően csak érzékel, egy ponton képessé válik az objektív általánost megragadni, vagyis tevékenysége egy eleve általános tevékenységgé: gondolkodássá fejlődik.

6. Az értelem úgy képzei: a tudat *először* érzékel, *azután* elgondolja ezt az érzéki anyagot, megalkotva fogalmát. És ennek az egymásutániságnak a feltételezése *történelmi* értelemben általában helyes. De ami az *emberi* gondolkodást magát illeti, abban ez az egymásutániság már csupán megszüntetve-megtartva van jelen. *Az e m b e r számára az érzéki csak akkor és csak annyiban van, amennyiben elgondolja, illetve ha gondolkodásával legalábbis vonatkozik reá.* Az ember tudati tevékenysége ily módon az érzéki anyag tekintetében kétségtelenül

az *érzéki anyagnak* az elgondolása, de *elgondolása*. Nem magának az érzékinek, hanem az érzéki sokféleséget, általában a közvetlenséget összetartó erők valamelyikének a megragadása. S csak mert ez az összetartó erő érzéki mozzanatok, közvetlenségek összetartó ereje, lesz megragadása *közvetve* magának az érzékinek is megragadása. *A gondolkodó tudat ezáltal elsajátítja az érzéket, de csak és csupán úgy, ahogyan ezt tulajdon gondolkodó természete egyáltalában lehetővé teszi: fogalomként.*⁷ — Az emberi tudat tevékenysége nem valami pusztán érzéki, *szemben* a gondolattal; nem is valami pusztán gondolati, *szemben* az érzékivel. Az emberi tudat tevékenysége ama viszony, vonatkozás, összetartó erő, amely a pusztán érzéki és a pusztán, a csak *értelemszerűen* gondolati között van: a gondolkodás mint (*dialektikus*) ész.⁸

5.

1. A gondolkodó megragadás tevékenysége tehát itt tárgyalt kezdeti alakja szerint *elvonatkoztató* — a különbségeket, ezáltal és végső soron az érzéket magát egyszerűen elhagyó, pusztán azonosító — *általánosítás*. Ebből kiindulva módunkban áll ún. megragadhatatlanságának a problémáját is tisztázni.

A szemléletben adódik valamely konkrét egyedi ember, illetve érzéki képe. Vonatkozunk rá, s azt gondoljuk: „ember”. Tevékenységünk azonban mintha az időn kívül zajlanék le — a problémát korábban így fogalmazzuk meg. De *lennie kellett*, hiszen van objektív kiindulópontja: az érzéki anyag; és van eredménye: a fogalom. Az a tevékenység azonban, amellyel az egyikből a másikba átmentünk, valamiképpen megragadhatatlan, egyszerűen nincs.

A helyzet tehát a tevékenységet illetően nyilvánvalóan ellentmondó. Megoldásának *elve* azonban immár adva van. — Nem tudjuk az absztrakt-általános fogalmat megalkotó tevékenységet pusztán önmagában megragadni, mert nincs sem eleje, sem közepe, sem vége; valóban nincs benne közvetítés. Tehát *nem folyamat* — innen ún. időn-kívülsége —, hanem *felvillanás, kisülés, robbanásszerű ugrás; egy antagónizmus megoldódása*. — A gondolkodás *azzal kezd*, hogy már át is csapott, a készen talált érzéki anyag *helyett* rögtön és azonnal a tartalmát, általános belső természetét ragadja meg. Ugyan-

⁷ „A személyiség minden pszichikus jelenség magyarázatánál úgy jelenik meg előttünk, mint azon belső feltételek egymásba kapcsolódó összessége, amelyen az összes külső hatások átszűrődnek . . . a külső hatások eredménye a belső feltételektől függ . . . a külső feltételek a belső feltételek közvetítésével hatnak, s azokkal egységes egészet alkotnak.” — Sz. L. Rubinstein: *Gondolkodáslélektani vizsgálatok*. Bp. 1960. 8., 9. és 10. o.

⁸ Értelmem és ész különbségét először Kant emelte ki határozottan, s bár Engels aláhúzta, hogy ennek a közelebből Hegel által kidolgozott megkülönböztetésnek „van bizonyos értelme”, (*A természet dialektikája*, 497. o.), sőt Marx is használja ezt a megkülönböztetést, komoly vizsgálatát a marxista-leninista filozófiában mindaddig mellőzték. Ezért Hegel meghatározásaira vagyunk utalva. Eszerint „Ha a gondolkodásról van szó, a *véges*, tisztán *értelmi* gondolkodást meg kell különböztetni a *végtelen*, *ésszerű* gondolkodástól . . . Véges a gondolkodás csak annyiban, amennyiben megáll korlátozott meghatározásoknál s ezeket végsőknek veszi. A végtelen vagy spekulatív gondolkodás ellenben szintén meghatároz ugyan, de meghatározásával és határolásával ismét megszünteti ezt a hibát.” (*A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*, I. köt. 73—74. o.) Mindamellett „a pusztán értelmi gondolkodás jogát és érdemét is el kell ismerni; ez pedig általában abban van, hogy mind elméleti, mind gyakorlati területen csak az értelem segítségével jutunk el szilárdsághoz és meghatározottsághoz”. (*Uo.* 133. o.) Ebből a szempontból nézve a legjelentősebb terület talán a matematika. Ugyanis „a matematika . . . lényegében az értelem egy tudománya; és megvan az a képessége, hogy tökéletes módon az.” — G. W. F. Hegel: *Encyclopédie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse (Naturphilosophie)*. Leipzig. 1949. 215. o.

akkor a tevékenység azáltal, hogy *végbement*, már meg is szűnt. A gondolkodás ugyan eleve vonatkozás, s így végbemenése e vonatkozás-természetének a konkretizálódása, létrejötte. Egyben azonban a *megszűnté, a dialektikus meghaladása* is. A gondolkodás vonatkozik az érzékire, de ezt az érzékit rögtön és azonnal gondolatként tételezi, azaz eleve önmagába visszatérteként, vonatkozását eleve megszüntetőként van.

Az objektum nyilvánvalóan az *eleve megkettőzött*. Nevezetesen egyfelől az érzéki anyag *önmagában*, másfelől ama *mód, ama tartalom, általános belső természet*, ahogyan az érzéki anyag mozzanatai egymásra vonatkoznak, objektív egységet alkotnak. Az érzéki anyagban tehát *összetartó erő, feszültség* érvényesül, az *érzéki anyag eleve a benne rejlő feszültség által meghatározott módon létezik*.

Az érzéki mármost ebben a megkettőzöttségében tevődik át a tudatba, pontosabban: a *gondolkodó* tudatban már eleve, csak és csupán megkettőzöttsége szerint van jelen. A gondolkodó tudat azután *differentiálja* az érzéki anyagot, objektív megkettőzöttségének megfelelően. Ezt talán nem képes elvégezni akkor, ha — a folyamatot a maga *történetiségében* véve — az érzéki anyag első felfogása történt csak meg. De mihelyt legalább még egy ilyen, azonos természetű, ám egyediségében különböző érzéki anyag szintén adódik számára, a továbbhaladás lehetőségessé válik. (Általában persze gyakorlatilag végtelen számú ilyen további érzéki anyag áll rendelkezésre.) Ugyanakkor e második stb. érzéki anyag *szükségszerűen* adódik számára, mert az érzékiből az, ami benne az érzéki mint olyan, az érzéki önmagában — mint már tudjuk — az *eltűnőben levő, az eltűnő*. Vagyis az érzéki *mint olyan* folytonosan eltűnik: változik. Nem tűnik azonban el az az összetartó erő, feszültség, amely az érzéki mozzanatok bizonyos csoportját mint ilyen vagy olyan objektumot — esetünkben „ember”-t — határozza meg; ez ti. az érzékihez képest objektíve tartósabb, nyugodtabb valami. Az eltűnése keresztül tehát a tudatban mindinkább ama dologiság — viszony, összetartó erő, feszültség — nyomul előtérbe, amely az érzéki anyag objektíve benne rejlő létezési módja, az érzéki különféleség objektív azonossága. Minthogy pedig az összetartó erő éppen a *megfelelő érzéki anyag* egymásra irányuló vonatkozása, rajta *keresztül* az érzéki anyagban jelenlevő, szintén viszonylag állandó mozzanatok rögzülnek.

A *tudat mindinkább az a tevékenység, amely az eltűnőket az objektív dologiságnak megfelelően összetartja, s ebben az értelemben rögzítve meghatározza*. Következésképpen ama feszültség, amely eredetileg objektíve közvetlen mozzanatok összetartó ereje, áttevődik a tudatba, s mint az ebben jelenlevő megfelelő érzéki anyag mozzanatai között érvényesülő összetartó erő, feszültség, mint mindjobban kibontakozó, jogaihoz jutó *feszültség-koncentráció* egzisztál. Amennyiben mármost az összes többi feltétel szintén adva van, úgy az adott objektum vonatkozásában a tudatban felhalmozódó e feszültség — az objektív összetartó erőt végre kifejezővé válván — egy ponton utat tör magának. Ennek következtében *kisülés, felvillanás történik: az adott „dolognyi” feszültség az észrevett érzéki objektum elgondolása, absztrakt-általános fogalmának a megalkotása formájában levezetődik*. — Ez, ti. az észrevett objektum, egy ember — azt gondoljuk tehát: „ember”; a készen talált érzéki anyag sokféle mozzanata az objektív összetartó erőnek megfelelően összetartottá, egyesítetté, a közvetlenség dologiságának *megtestesítőjévé* lett. Az utóbbi a tudatban: az általános fogalom.

2. Mellesleg szólva az a tudattevékenység, amelyről beszélünk, közvetlen természete szerint *induktív* tevékenység.

Az induktív s később a deduktív tevékenység itt persze mindenekelőtt *tartalmi* értelemben szerepel, nem formálisan. — Az induktív tevékenység tartalmi, vagyis az *objektív egyediségből*, az objektum adott közvetlenségéből kiindulva ennek *objektív általánosságát* mutatja fel; ebben az értelemben általánosít. Itt tehát az *egyedi mennyisége, terjedelme tökéletesen érdektelen*. A gondolkodás az a képesség, hogy az egyedit eleve általánosítsa, mint általánost fogja fel, tekintet nélkül arra, hogy ez a tevékenység egy egyed in vagy az egyediek egy egész osztályán *belül* megy-e végbe. Éppígy a deduktív tevékenység esetében: a tartalmi dedukció azt jelenti, hogy a tárgy *objektív általánosságának* szférájából, amelyet a fogalom mint olyan fejez ki, a tárgy közvetlenségéhez térünk vissza — vagyis belsejéből a külsejébe lépünk át —, amely közvetlensége éppen *objektív egyediségének* a megtestesülése. Az egyedi *mennyisége, terjedelme tehát itt is érdektelen*; a dedukció végső soron nem több egyediről az egyikhez való visszatérés, hanem valamely objektív általánosból ennek közvetlen, objektív egyediségébe való átlépés, tekintet nélkül arra, hogy a folyamat az egyediek egész osztályán vagy csak egyetlen ilyen egyed in *belül* megy-e végbe. — A formális logika mindkét tevékenységet csak az egyediek *osztályán* belüli tevékenységként ismeri, ezzel azonban mindkettőt *pusztán* formai-terjedelmi műveletté redukálja. De a gondolkodó megismerésnek elvileg nincs szüksége két vagy több egyedire ahhoz, hogy induktív, illetve deduktív tevékenységet hajthasson végre. Induktív vagy deduktív tevékenységet *egyetlen* egyedivel összefüggésben is képes kifejezni; és a gondolkodás tekintetében ez a döntő, a hangsúlyos elem. — Ugyanakkor a gondolkodásban s ezért a logikában is létezik az induktív és a deduktív tevékenység előbbi, látszólag pusztán formai-terjedelmi, ezáltal eleve korlátolt teljesítőképeségű alakja, absztrakciója; a dialektikus logika azonban ezeket a formákat szintén tartalmukkal együtt fogja fel.

A fogalomalkotás természete tehát mindenekelőtt induktív. Ez azonban csak annak a történeti folyamatnak a megszüntetve-megtartva jelenlevő természete, amelynek során a tudati tevékenység egy ponton gondolkodássá lett. Vagy ami ugyanaz: annak a dialektikus-logikai folyamatnak a *nyoma* a fogalomalkotásban, amely a gondolkodó tudat „pusztán” érzéki-gyakorlati tevékenységéből kiindulva a fogalomalkotást és a fogalmat magát mint levezetett, megalapozott, bizonyított logikai folyamatot tételezi; s amely a dialektikus logikának a fogalom-elméletet megelőző részét kell hogy alkossa.

Továbbá: mindez nem változtat azon, hogy a valóságos fogalom, amelyről itt szó van, már a kiindulópontban az általános; *eleve az*, s hogy ezért az induktív út csak megszüntetve-megtartottként van jelen. Vagy ami ugyanaz: hogy ennek következtében a *továbbhaladás deduktív jellegű lesz*. Mert ez, mint láttuk, nem jelenti az eredeti induktív út metafizikus negálását. Csak annak megnyilvánulása, hogy a gondolkodás, amennyiben valóságos fogalmakat alkot, már nem a kezdet kezdetén van.

6.

1. A mondottak szerint ily módon a gondolkodás olyan ún. *minőségi* változások sora, amelyek mindegyikében az érzéki anyag összefoglalására törekvő feszültség robbanásszerűen levezetődve fogalommal szilárdul. Maga a fogalom viszont *megszilárdult, azaz közvetlenül tételezett* oldala szerint az üres, a tartalom nélküli *forma*. Innen, hogy a formális logika a fogalmat a gondolkodás egyik *formájának* — fontossága miatt egyik *alapformájának* — tekinti.

Mármost, minthogy a fogalom, közvetlenül tételezett oldala szeri valóban absztrakt-általános valami, formának tekinteni nem abszolúte jogosulatlan; habár végső soron mindenképpen téves elképzelés. Ténylegesen ugyan *is nem puszta forma*; tartalma, az érzéki anyag, sajátos módon, ti. *eltűntként* jelen van rajta. S mert ez a továbbhaladás alapja, most az ezzel kapcsolatos problémára kell figyelmünket összpontosítani.

2. A fogalom, amint az előbbiek alapján előttünk áll, *abszolúte* tartalomtól mentes, *abszolúte* tiszta, absztrakt, üres dolognak tűnik. Ami azonban e felfogásból jogos, az éppen a fogalomalkotó tevékenység *antagonisztikus* jellegéből következik. Nevezetesen arról van szó, hogy a gondolkodás nemcsak felemás módon, nemcsak látszólag csap át a külső formából a tartalomba, hanem *ténylegesen, teljes-tökéletesen*. Következésképpen az érzéki anyagot *tényleg* maga mögött hagyja, az érzéki anyag *tényleg* nincs jelen benne. S mert így a két szféra, az érzéki és a gondolati szféra között a kapcsolat mintegy megszűnt, hiszen az átcsapás tevékenysége, amely a két oldalt összekapcsolta, *végbement, befejeződött, nincs*, a fogalom kimerülni látszik abban, amivé *közvetlenedett*: puszta formájában, puszta értelemszerű gondolatiságában.

Valójában egyetlen fogalom, még az itt tárgyalt absztrakt-általános fogalom sem abszolúte tiszta fogalom, abszolúte puszta forma. Igaz, az érzéki anyag, amely megalkotásának alapját alkotta, *tényleg* nincs jelen benne; az érzéki és a fogalmi oldal között a kapcsolat *tényleg* megszűnt. De *dialektikusan*, nem metafizikus értelemben. Más szóval: az érzéki anyag, ha maga el is tűnt, azért *nyomot hagyott* a fogalmon, e nyoma révén *eltűntként jelen van* rajta. Következésképpen a fogalom tulajdonképpen *tartalmas forma*, s csak azért a „tiszta” forma mégis, mert ebben a kezdeti alakjában *tényleg* nem maga a tartalom, hanem csak ennek nyoma van jelen rajta.

Mindez *közvetlenül* abban jut kifejezésre, hogy egyetlen absztrakt-általános fogalom sem a gondolat *mint olyan*, vagyis egyik sem abszolúte tiszta absztrakció. Ellenkezőleg: mindegyik egy-egy *meghatározott különösségű* fogalom, pl. „ember”, „szocialista társadalom” stb. stb., egy *éppen* ez. — Hogy azonban a problémát teljesen áttekintsük, meg kell vizsgálnunk tartalom és forma elvi viszonyát, először általában, azután az absztrakt-általános fogalom vonatkozásában.

3. A megragadás átlépés a tartalomba, éspedig *valóságos, teljes-tökéletes* átlépés. Következésképpen a tárgy külső formáját, az érzéki objektumot, amely az átlépés alapja volt, teljes-tökéletesen magunk mögött hagytuk. De a külső *alapja* volt az átlépésnek, s így *meghatározta*, miféle tartalomba lépünk át; *a tartalom nem akármilyen tartalom, hanem az és egyedül az, amely az adott külső formából egyáltalában következhet*. Ezért az átlépés teljes-tökéletes, valóságos ugyan, de *nem abszolút*; a tartalom, amelybe átléptünk, a külső formát *eltűntként, azaz tisztán negatív határa szerint* magán bírja. Ezért egyrészt külső formája az *üres, a tiszta negatívum*, hiszen az objektum konkrét-érzéki egyediségéből semmi közelebbit nem tartalmaz azon az általános tényen kívül, hogy mindenesetre „emberi” külső forma. Másrészt ez a tisztán negatív vagy üres forma határozza meg, maga tehát csak negatív meghatározott, megformált tartalom.

A tartalom azonban ezáltal ugyanez az absztrakt negativitás; önmagának

tulajdon belső határa, belső negativitása. Hiszen a fogalom az objektum tartalmáról is csak azt mondja, hogy a tartalom *mint olyan* („ember”); a tartalom konkrétsága még szintén a megragadáson kívül marad. De ha a megragadott *nem a külső forma a maga konkrét-érzéki különössége szerint*, hanem ennek csak negatív határa, amelyben a külső forma eltűntként van; továbbá ha a megragadott *nem a tartalom a maga konkrét általánossága szerint*, hanem ennek csak negatív határa, amelyben a tartalom pozitíve még nincs jelen; akkor az, amit *valóban* megragadunk, tartalom és forma *közös negatív határa, viszonya*; érzéki és gondolati már említett dialektikus *egysége, kölcsönhatása*. Következésképpen azt kell mondanunk: amit valóban megragadunk, az nem egyszerűen a külső formának ellentett tartalom, hanem a *valóságos*, az *igazi* tartalom: a külső forma és a tartalom *egysége, viszonya*. Minthogy pedig ebben a kiindulópontban mindkét oldal, amely itt egységben van, az üres, az absztrakt, a közelebbiről meg nem határozott, a negatív, azért az, amiben kifejezzük, maga is ilyen: az absztrakt-általános fogalom, amelyben minden konkrétság csak eltűnten, azaz csak negatív határa szerint van jelen. Tehát: az *ellentmondás* önmagában, az *ellentmondás* mint *nulla-pont*.

A megragadás átlépés a tartalomba, és pedig *valóságos, teljes-tökéletes átlépés*. Következésképpen a külső formát, amely az átlépés alapja, *teljes-tökéletesen* magunk mögött hagyjuk. De így a *puszta* tartalommal állunk szemben, amelyről külső formáját lehántottuk, s amely ezért — az értelmi felfogás szerint — az abszolúte *forma nélküli*, az abszolúte *formátlan* tartalom kellene, hogy legyen. De ha a külső forma lehántása következtében a tartalom abszolúte formátlan lenne, akkor egyben abszolúte megragadhatatlan is lenne. Mert a megragadás: *meghatározás, formába öntés*; ám nem lehet formálni azt, ami állítólag objektíve formátlan. — Abszolúte lehetetlen, hogy valami abszolúte formátlan legyen, mert a formátlanság maga is forma.

Ennélfogva elvileg fel kell tételeznünk, hogy a tartalom önmagában már mint kezdeti sem az abszolúte meghatározatlan, jóllehet különben *valóban* az. Vagyis fel kell tételeznünk, hogy a tartalom mint önálló tendencia *eleve, tulajdon belső természetéből* következően, *azaz szükségszerűen meghatározott, megformált*. Ha azonban a tartalom tulajdon formájában végződő valami, úgy *negativitással, határral* terhelt. S mert így önmagából következően: a negatív megformált, semmi akadálya sincs annak, hogy átlépve belé, egyrészt megragadjuk, másrészt e negatív határába vagy formájába lépve még csak át, absztrakt-negatív megragadjuk meg.

Egy ilyen feltételezés azonban még nem oldana meg minden problémát. — Nevezetesen: ha a tartalom *csak* belsőleg, *csak* tulajdon természetéből következően lenne határolt, akkor a külső forma, amelyből kiindulva pedig (legalább negatív határában) tételezzük, *abszolúte közömbös* lenne vele szemben. De ebben az esetben ama határ, amelyet elgondolásakor a tartalomra tételezünk, abszolúte nem függne a külső formától. Ám akkor mi jöhet ki a tárgyról, hogy, mondjuk, éppen az „ember” fogalmával jelölendő tartalma van, amikor a külső forma magáról a tartalomról, ennek valóságos természetéről állítólag mit sem mond. Hiszen lehet, hogy „ez” az objektum, amely külső formája szerint „ember” tartalmú kellene legyen, valóban ember; de az is lehet, hogy valami egészen más. Megfordítva: lehet, hogy „ez”, ami külső formája szerint, mondjuk, „tehén”, valóságos tartalma szerint ember. Szóval, ha — akárcsak hallgatólagosan — elfogadjuk a forma és a tartalom egymással szembeni *abszolút közömbösségének* tévhitét, úgy a *lélek-vándorlás* máris

szükségszerű következményeként jelentkezik mint a valóság állítólag igazi arculata.

Valójában a külső forma az *adott* tartalom külső formája; ennyiben *azonos* is vele. Vagyis forma és tartalom közömbösek ugyan egymással szemben, de nem abszolúte. Ezért a tartalom belső, tulajdon természetéből következő határa egyfelől valóban a tartalomból magából következik. Másfelől azonban *a tartalom formája a külső forma negatív lenyomata rajta*.

Következésképpen mindazt, amit a tartalomról elmondtunk, a külső formáról ugyancsak elmondhatjuk. — A külső forma valami közvetlen, valami egyedi, következésképpen máris a konkrétan meghatározott. Tehát megvan a maga tulajdon *határa, negativitása*, amely belőle magából következik, tekintet nélkül a tartalomra. A tartalom azonban *van*, sőt *meghatározza* a formát. Vagyis a külső forma egyfelől körülményeiből következően a határolt, a negatív; másfelől azonban *a külső formának e formája a tartalom negatív lenyomata rajta*.

Ami ezért valóban adva van, az forma és tartalom egysége, viszonya, dialektikus kölcsönhatása, amelyben a hangsúly a tartalmon van. Ezért a valóságos fogalmi megragadás mindig az objektumnak mint *totalitásnak* a megragadása; *a fogalom a tiszta negativitás*.

Összegezve a mondottakat: A megragadás a pusztá tartalom megragadásának látszik. Valójában tartalom és forma *viszonyának*, ennek az igazi vagy valóságos tartalomnak a megragadása. A látszat pedig annyiban *objektív*, hogy az eddig vizsgált, vagyis a kezdeti megragadás tartalom és forma viszonyából elsősorban a tartalom negatív határát tételezi, s így úgy tűnik: csak ezt tételezi. Holott egyrészt a *tartalmat* is tételezi, mert a tartalom negatív határa is a tartalom, csak éppen *negatív* tartalom. Másrészt a forma *eltűntként* van rajta, de *eltűntként rajta van*, azaz a tartalom éppen az alapul szolgáló külső forma tartalma. — Mert *van* az objektumon ez a magában kettős, most elsősorban a tartalom oldaláról megragadott negatív határ, *ragadható meg egyáltalában* az objektum fogalmilag a kezdet kezdetén. S mert ez a határ *objektíve a negatív*, az objektum tartalma is csak mint negatív, azaz mint *absztrakt-általános* ragadható meg; olyan fogalom alakjában, amely az objektum tartalmát mint *magánvaló dolgot* tételezi. — A fogalom eszerint mint pusztá negativitás lép elének, benne a pozitív, ti. az érzéki csak eltűntként van jelen.

7.

1. Áttekintve a fogalom, általában az emberi gondolkodás természetéről eddig mondottakat: a kezdeti, azaz az absztrakt-általános fogalom az objektum tartalmát, általános belső természetét tételezi, negatív határa szerint. De mert a negatív határ egyben az objektum külső formájának, azaz érzéki közvetlenségének, érzéki anyagának a negatív lenyomata, azért a külső forma eltűntén bár, de ugyancsak adva van a fogalom. Következésképpen az absztrakt-általános fogalom a pusztán érzéki és a pusztán gondolati *együtt* oly módon, hogy az utóbbi a fogalom közvetlenül tételezett anyaga; az előbbi viszont a fogalomban eltűntként jelenlevő érzéki anyaga.

E két oldal ennél fogva *differentiátlan egységet* alkot. Mert az eredményül kapott fogalomban az érzéki anyag ama körülhatároltságát, hogy ti. egy ember érzéki képe, így fejezzük ki: „ember”. S hogy ennek az érzéki képnek a tartalma éppen egy emberi természet, ugyanígy fejezzük ki: „ember”; e kétféle

értelmet még nem különítjük el egymástól. A mondottak azonban vitathatatlanná teszik, hogy az absztrakt-általános fogalom mint kerek egész *a kettő együtt, egységben*. Ugyanekkor a két oldal az ész természetének megfelelő módon egyesített valami: nem érzéki anyag, nem puszta gondolat, hanem *fogalom*. — Ezért a fogalomról a formális logika által alkotott képet, az idevonatkozó meghatározásokat bizonyos vonatkozásban máris módosítanunk kell.

A formális logika szerint a fogalom forma, amely — mint mondják — elvonatkoztat minden tartalomtól. Tehát az *abszolúte* tisztán gondolati, az *abszolúte* üres, az *abszolúte* absztrakt tartály, amelyből az objektum, illetve az objektumra való minden vonatkozás, közelebbről tehát az érzéki anyag, az érzéki gyakorlat *abszolúte* hiányzik. Ennek az elképzelésnek azonban semmi köze a valósághoz! Mert a fogalom közvetlensége szerint ugyan forma (ha úgy tetszik: puszta jel), ám nem azért, mintha objektumának csak a formáját ragadná meg és fejezné ki, hiszen ebből a szempontból nézve az ellenkezője is. Sőt inkább az ellenkezője: az objektum *negatív tartalmának és negatív formájának olyan egysége, amelyben a hangsúly a tartalomra esik*. (Ennyiben ezt a kifejezést, hogy a fogalom a gondolkodás egyik *alapformája*, felcserélhetnénk e másikkal: *alaptartalma*; ez jogosabb lenne.) Vagyis a fogalom nem merül ki abban, ami közvetlensége szerint, hanem az érzéki anyagot, az objektumot, az objektumra való vonatkozást eltűntet bár, de magában tartalmazza. És így, ebben az egységben a valóságos fogalom.

2. Általában az értelemszerű, a formális logikai gondolkodásmód is feltételezi, hogy a fogalmat az objektumról alkotjuk, amely vele szemben a teljes-tökéletesen gazdag, szóval a készen talált konkrét totalitás. Vagy, ami itt ugyanaz: hogy a fogalmat az előbbi objektum konkrét-gazdag érzéki anyagából képéből kiindulva, ennek alapján alkotjuk meg. A fogalom maga azonban kezdetben — mint láttuk — nem magát ezt az elemi tényanyagot, hanem nyomban ennek tartalmát, általános belső természetét fejezi ki, s ezért a *teljes-tökéletes átlépés* ebbe a belsőbe. (A vonatkozás, mint tudjuk, nemcsak létrejön, hanem *végbemenetele* következtében dialektikusan meg is szűnik.) Ennek következtében a *gondolkodás számára* máris adva van annak lehetősége, hogy a fogalmat *m e t a f i z i k a s a n leszakítsa, leválassa arról az objektumról, arról az érzéki anyagról, amelynek alapján pedig megalkotta*. És az értelemszerű gondolkodás, illetve formális logikája a metafizikus leválasztást valóban tételezi. Következésképpen az objektum, az érzéki anyag lehet a leggazdagabb, a róla metafizikusan leválasztott, mesterségesen leszakított fogalom a legszegényebb: az állítólag *abszolúte* üres, amelynek tehát semmiféle *belőle magából meríthető* tartalma nincs. — Ezt az elképzelést alátámasztja az, hogy nem értékeli kellően Locke tételét: a tudat számára közvetlenül nem maga a fogalom által visszatükrözött objektum, hanem csak a róla alkotott érzéki kép áll rendelkezésre.⁹

⁹ A tétel Locke megfogalmazásában így hangzik: „... az elmének összes gondolataiban és okoskodásaiban nincsen más közvetlen tárgya, mint saját ideái, és csakis ezeket szemléli vagy szemlélheti...” (J. Locke: *Értekezés az emberi értelemről* II. köt. Bp. 1964. 139. o.) Mint bármely jelentős gondolat *első* megfogalmazása, távolról sem tekinthető tökéletes formájú tételnek. De a tartalmat kell inkább nézni; ezzel kapcsolatban pedig általában két hibát követnek el. Az első: nem veszik kellően figyelembe, hogy a tételben a hangsúly a „közvetlen” szón van. A *materialista* Locke nagyon jól tudta, hogy *közvetett* módon a gondolkodás számára nem pusztán saját eszméi vannak. A második: nem veszik tekintetbe, hogy a tétel mintegy a kiindulópontban fellépő helyzet megfogalmazása. Ezért a *végeredményt* kérik rajta számon, ami valami egészen más dolog.

Vagyis akarva, nem akarva úgy képzelik, hogy az objektum általában valami *abszolúte a tudaton kívül* levő, szemben a róla alkotott fogalommal; a különben objektíve mégiscsak meglevő tartalmat tehát a tudaton kívül levő objektumból, s nem a fejünkben meglevő fogalomból kell meríteni, sőt ebből egyáltalán nem is lehet. Itt azonban két dolgot zavarunk össze. Egyfelől igaz az, hogy végső soron az objektum a tartalom, s ezért a fogalom tartalma, anyaga mindig ő maga. S mert az objektum akár anyagi, akár nem, *mindig a róla alkotott tudaton kívül van*, a róla alkotott, fogalom tartalma végső soron valóban ebből a rajta kívül fekvő objektumból, s nem pusztán a róla alkotott fogalomból ered. Az objektum azonban a tudat számára csak annyiban van, amennyiben érzéki-gyakorlati lenyomata szerint egyáltalában jelen van benne. Következésképpen a fogalom a fejünkben nem egyszerűen a gondolati, hanem egyúttal az az érzéki anyag is, amelynek alapján megalkottuk. Ennélfogva a fogalom egyrészt csak az absztrakt általános fogalom, ez ti. benne a már tételezett, gondolati alakban kifejezett anyag. *És ebben közvetlenül valóban nincs több, mint amennyit tételezettségével máris kifejez.* De a fogalom egyúttal valamilyen formában a megfelelő érzéki anyagot is magában tartalmazza, amelynek forrása ugyan a tudatban, a fogalomban. Következésképpen a fogalomnak *van* eltűnt jelenlevő tartalma, amely ugyanakkor éppen azért a *csak eltűnt jelenlevő, mert pusztán érzéki, nem pedig gondolati anyag*. Pusztán érzéki, hiszen az általános fogalommal nem őt magát, hanem tartalmát, általános belső természetét ragadtuk meg.

Az értelemszerű gondolkodás és formális logikája tehát annak eredményeképpen lép elénk, hogy a gondolkodást *metafizikusan* elválasztja az érzéki anyagtól, az érzékeléstől, a szubjektív képet az objektumtól; általában egyébként elismerve, hogy az előbbi az utóbbin alapul. Az emberi érzékelés azonban *emberi*, azaz oly módon van, ahogyan a gondolkodás természetén *belül*, e természet által meghatározott módon egyáltalában lehetséges: gondolkodó érzéklésként.¹⁰ Nincs tehát külön érzéki és külön gondolati tevékenység: a gondolkodó tudat, a fogalom mindig e két oldal dialektikus egysége, kölcsönhatása.

Mindezt egybevetve könnyű belátni, hogy a fogalomról itt rajzolt dialektikus kép annak a döntő elvi különbségnek az első és legmélyebb megnyilatkozása, amely a dialektikus logikát a formális logikától, egyáltalában a dialektikus gondolkodást a nem-dialektikustól, az ésszerűt az értelemszerűtől megkülönbözteti. Nem véletlen tehát, hogy a világ e különböző nézőmódjai adott esetben *világnézeti különbséggé* növekedhetnek. — Ha ugyanis ama kétségtelenül döntő fontosságú tényre hivatkozva, hogy az érzéki anyag forrása mindig a róla alkotott érzéki képen, tudaton kívül van, magát ezt a róla alkotott érzéki képet, tudatot a fogalmon, a gondolkodó tudaton, hibásan, ugyancsak kívül helyezzük, akkor az érzékit metafizikusan elválasztjuk a gondolatitól, a *materializmust vulgarizáljuk*. Így azután nem nehéz a fogalmat, a gondolkodó tudatot *passzív, halott, formális-mechanikus* valaminek elképzelni. — A fogalom kérdésében tehát éppúgy, mint a logika vagy a tudat kérdésében általában, vissza kell térni az objektív valóság *konkrét totalitásként való*, azaz *dialektikus* leírásához; amint itt a fogalmat illetően már megkezdjük. Mert csak az *adekvát* leírás lehet vitát eldöntő kritérium, s adhat tudományosan levezetett világképet.

3. Hegel különbséget tett *absztrakt* általános és *általános* fogalom között. Az előbbivel a formális logika fogalom-elképzelését jelölte meg, szóval azt a fo-

¹⁰ Vö. a 3. sz. lábjegyzettel.

galmat, amelyből az érzéki anyagot *abszolúte* kiürítették, kiöntötték, s amely ezért állítólag — tudva vagy nem tudva — az *abszolúte* tiszta, az *abszolúte* üres fogalom; az *abszolúte* tisztán gondolati önmagában. Ezzel szembeállította az általános fogalmat, ahogyan a fogalom mint *kezdeti objektíve* valóban van; vagyis a fogalmat, amelyben az érzéki anyag eltűntként bár, de jelen van, s amely így már kiindulópontjában gondolkodás és érzékelés dialektikus egysége, megoldott ellentmondása.¹¹

Hegel számára tehát az „absztrakt” elnevezés a valóságos fogalomról alkotott *hamis* formális logikai elképzelést jelölte meg, szemben az „általános” fogalom elnevezéssel, amely a valóságos fogalom meghatározása volt. És ezzel a különbségtevéssel — az előbbiek szerint — végső soron csak egyetérthetünk. De a fogalom a *kiindulópontban*, azaz mint pusztán általános fogalom, az üres, a tartalmat csak mint eltűntet birtokló, szóval az *absztrakt*, szemben a *vég-eredményként* kialakuló teljes-tökéletesen *konkrét* fogalommal. Ennélfogva mi is használni fogjuk az „absztrakt-általános” fogalom elnevezést, de csak kifejezetten ebben az utóbbi vonatkozásban. Vagyis *mindig az objektíve valóságos fogalmat értjük rajta*, azt a fogalmat, amely azért üres, tiszta, absztrakt, mert tartalmazza ugyan az érzéki anyagot, de csak mint eltűntet, s nem azt, amelyet a formális logika képzel a helyébe. — Amennyiben tehát a továbbiakban arról beszélünk, hogy a fogalom az üres, a tartalom-nélküli, amelyben érzéki anyag, objektum, illetve objektumra való vonatkozás nincs jelen, úgy ezt nem abszolút értelemben, hanem az *eltűntség* értelmében mondjuk: a *kezdeti* fogalmat jelöljük így. És ezzel szembeállítjuk a formális logikai fogalom-elképzelést, általában a formálissá torzított gondolatokat — fogalmat, ítéletet, következtetést stb. —, amelyeket (puszta) *absztrakcióknak* fogunk nevezni.

8.

Logikai összefüggésnek, *logikusnak* nevezünk egy gondolat-viszonyt, ha kiindulópontja, alapja egy gondolat, a továbbhaladás pedig átmenés a másik, az *alapul vett gondolatból magából tudati úton közvetlenül adódó* gondolatra. A formális logika ezt a logikai átmenést a gondolatok *formája* alapján tételezi, illetve bármilyen gondolat legyen is a kiindulópontja, ezt *mindig csak mint absztrakciót*, azaz *mint puszta formát* ragadja meg: *teljesen elvonatkoztatva az a d o t t gondolat lehetséges tartalmaitól*. — A matematikai logika fellepte mármost annyiban változtatott e helyzeten, hogy az „igaz”, a „hamis” stb. értékek bevezetésével a formát mintegy a tartalom *határáig* vitte el. Ám a tartalom még változatlanul *nincs* meg *benne*. Mert hogy egy ítélet pl. igaz-e vagy hamis, az valóban csak a tartalom alapján mondható ki. A matematikai logika azonban semmiféle *logikai* alapot nem ad arra nézve, hogy mikor igaz, illetve mikor hamis egy gondolat; az igaz és a hamis stb. csak mint formális, absztrakt *lehe-*

¹¹ „Az általános tehát a fogalom totalitása; konkrét, nem üres, hanem fogalma által van *tartalma* — olyan tartalma, amelyben nemcsak fenntartja magát, hanem amely sajátja és benne lakozik. Elvonatkoztatathatunk ugyan a tartalomtól; így azonban nem általánosítunk a fogalomnak, hanem az *elvonat*, a fogalom elszigetelt, tökéletlen mozzanatát, amelyben nincs igazság.” És másutt: „Ha a *meghatározott fogalomról* van szó, akkor rendszerint tisztán csak ilyen *elvont-általánost* értenek rajta. A *fogalmon* általában is többnyire csak ezt a *fogalom nélküli* fogalmat értik, s az *értelem* jelenti az ilyen fogalmak képességét.” — G. W. F. Hegel: *A logika tudománya* II. köt. Bp. 1957. 211–212. és 216. o.

töségek szerepelnek benne. Szemben tehát azokkal az — elsősorban marxisták között felmerülő — primitív elképzelésekkel, hogy a matematikai logika s ezáltal általában a formális logika többé nem formális, hanem a tartalmat is kifejező logika, Jan Łukasiewicz szavai fejezik ki az igazságot: „A modern formális logika *szigorúan* formális.”¹²

A formális logika ily módon a gondolatokat, hogy megmaradjunk e nem teljesen pontos kifejezésnél, pusztán formájuk szerint ragadja csupán meg. A gondolatok azonban tartalommal igenis rendelkeznek, s Kant látta be először, hogy „Ez esetben léteznék logika, melyben nem vonatkoztatunk el az ismeret minden tartalmától”.¹³ Az ebből a feltételezésből kiinduló kutatás eredményezte azután a dialektikus logika első, hegeli megfogalmazását; amelyet Marx, Engels, Lenin és más marxista kutatók szellemében átalakítva itt is alapul veszünk. A dialektikus logikában a formát tartalmával együtt, azaz a gondolatokat mint *tartalom és forma viszonyát, kölcsönhatását* ragadjuk meg, egyszerűen azért, mert *objektíve ténylegesen ilyenek.*

Ezért a *dialektikus logika szigorúan véve* nem a tartalmak, hanem a *tartalmas f o r m á k logikája*. Minthogy azonban ebben a dialektikus egységben, általában gondolkodásunkban a tartalom a *hangsúlyos* tényező, a *döntő* alap, amely gondolkodásunk menetét stb. a *maga belső szükségességében meghatározza*, azért a dialektikus logika a tartalmas formák olyan logikája, amelyben a hangsúly a tartalomra esik; a *dialektikus logikában a formák t a r t a l m a s formák*. Ennélfogva nem hiba ama meghatározás sem, hogy a dialektikus logika a tartalom logikája; ez ti. az új, a döntő mozzanat, amelyet az absztrakciók logikájával, azaz a formális logikával szemben képvisel.

¹² Аристотелевская логика с точки зрения современной формальной логики. Москва 1959. 127. o.

¹³ Talán nem felesleges a szöveget teljesebb alakban idézni itt. Eszerint: „Az általános logika . . . elvonatkozik az ismeret minden tartalmától, azaz a tárgyra való minden vonatkozásától és csak az ismeretek egymástól való viszonyának logikai formáját, azaz a gondolkodásnak általában tekintett formáját. Minthogy azonban mind tiszta, mind empirikus szemléletek vannak . . . , talán a tárgyak tiszta s empirikus gondolkodása közt is akadunk különbségre. Ez esetben léteznék logika, melyben nem vonatkozunk el az ismeret minden tartalmától; mert az, mely csak egy tárgy tiszta gondolásának szabályait foglalná magában, kizárná mindazokat az ismereteket, melyek empirikus tartalmúak. Tárgyak ismeretének eredetére is, amennyiben nem a tárgyaknak tulajdoníthatók, vonatkoznék; míg az általános logika az ismeretek ez eredetével nem törődik, hanem a képzeteket, akár eredetileg *a priori* vannak bennünk, akár pedig empirikusan adóttak, ama törvények szempontjából tekinti, melyek szerint, ha gondolkodik, egymáshoz való viszonyukban használja őket az értelem, tehát csak az értelem ama formájáról szól, mely a képzeteknek, akárhonnét eredtek is, megadható.” — I. Kant: *A tiszta ész kritikája*, Bp. 1913. 73. o. — Ez a formális és dialektikus logika első megkülönböztetése, amely, legalábbis a velejét illetően, kitűnő. Hogy mennyire az, azt a különben ideológiailag teljesen elfogult G. A. Wetter is tanúsítja, aki — ismertetve a marxizmus—leninizmus idevonatkozó álláspontját — a formális logikáról így beszél: „Minthogy a gondolati tartalmaknak a valóságra való vonatkozásától eltekint, és csak a gondolkodási *formák* kölcsönös viszonyát vizsgálja, *formális* logikának nevezik.” (*A szovjet ideológia ma* I. 131. o. Kézirat.) El kell ismerni, hogy Wetter nem egy marxistánál pontosabban tudja, mi a különbség formális és dialektikus logika között. Illetve számára mi lenne a különbség, ha a dialektikus logikát lehetségesnek tartaná. De nem tartja annak. A marxisták — írja ugyanabban az alfejezetben — „megpróbáltak a formális logika mellé egy külön dialektikus logikát állítani, és az előbbi a másodikkal *kiegészíteni*”. Ám — szerinte — a kör négyeszyögesítésével határos vállalkozás . . . ” stb. Vagyis Wetter *mégcsak nem is hajlandó megvizsgálni*, nem volna-e lehetséges mégis egy olyan logika megalkotása, amely nem tekint el „a gondolati tartalmaknak a valóságra való vonatkozásától”. Miként, sajnos, számos marxista sem hajlandó erre.

A formát úgy kell felfognunk, mint amely *külső és esetleges* a tartalomnak, amely a legkülönbébb — fontos és nem fontos — vonatkozásainak megfelelő ruhába öltözteti e tartalmat. A hangsúly azonban itt is a legmegfelelőbb formán van, legalábbis a dialektikus logikában.

Ezért egyfelől azt kell tisztáznunk, hogy valamely tartalom miféle *objektív alakot* követel meg magának, vagyis mi valamely tartalom *tulajdon, belső formája*. Másfelől azonban a tartalom problémáján van a hangsúly, ti. hogy miféle tartalmak vannak, s hogy ezek milyen logikai — természetesen dialektikus logikai — eszközökkel emelhetők objektív alakjukra.

9.

1. Megvizsgáltuk, miféle fogalmakat alkotunk elsőnek az objektumról. Feltártuk a formális logikai, az értelemszerű gondolkodásmód ezzel kapcsolatos hamis elképzeléseit, s rögzítettük a formális és a dialektikus logika különbségét, legalábbis ebben az alapvontatkozásban. Az utóbbiak azonban tulajdonképpen kitérők, menet közben levont általános következtetések, minthogy a hangsúly érthetően a fogalomalkotás folyamatán, menetén van. Tehát ahhoz, hogy a kezdeti, szóval az egyoldalú, üres, absztrakt-általános fogalmat *objektumának mind tökéletesebb kifejezőjévé* tehessük — minthogy még nem az —, ebbe az irányba kell most továbbmennünk. — Nyilvánvalóan ez a továbbhaladás legfőbb logikai igénye.

2. Vagy, ami ugyanaz: a fogalom most az *abszolút- vagy alapellentmondás* maga.

Az absztrakt-általános fogalom — mindjárt a fogalmi megismerés kiindulópontjában — egyrészt a *legtöbbet* fejezi ki, ami egyáltalában kifejezhető, ti. az objektum *fogalmát*. Másrészt azonban azt mint *absztraktot, mint üreset* tételezi. Tehát a *legtöbbet mint a legkevesebbet, az objektum fogalmát mint objektum-, azaz tartalom-nélkülít állítja elénk*. Az objektum ezáltal annyiban az elsajátított, hogy fogalma már adva van számunkra. Ez a fogalom azonban nem az elsajátított objektum, hanem ennek csak *helye, tartálya*; az, amit a továbbiakban majd lépésről lépésre konkrét tartalommal, azaz az objektumról szerzett valóban konkrét-pozitív ismeretanyaggal kell kitöltenünk.

Ha az absztrakt-általános fogalom a megalkotása alapjául szolgáló érzéki anyagot abszolúte semmilyen módon nem tartalmazná, úgy az alap-ellentmondás leküzdése nem volna lehetséges. De már megállapítottuk, hogy az absztrakt-általános fogalom ugyan forma, azaz üres tartály; ám nem akármilyen, hanem *magának az objektumnak a tulajdon* üres tartálya. A továbbiakban tehát a befogadásnak, elsajátításnak ezt a folyamatát kell nyomon követnünk.

2. A magára reflektált fogalom

10.

1. A fogalom megalkotási folyamatának első szakaszában, tevékenységünket az adott objektum készen talált érzéki anyagára alapozva, ebből kiindulva, közvetlenül e tényanyag tartalmát, általános belső természetét fogalmaztuk meg. Az így megalkotott fogalom azonban magában, ahogyan ti.

közvetlensége szerint van, nem a teljes fogalom, hanem ennek csak egyik mozzanata: a minden megfelelő egyedi objektumról igaz és így egyikre sem vonatkozó absztrakt általánosság. Éppen ezért nem is *konkrét* totalitás; sőt, hogy konkrét totalitás legyen, ahhoz még egy közbenső műveletre van szükség. Nevezetesen az eltűnt érzéki anyag *benne rejlő* tartalomként való tételezésére. Ennek azonban az az előfeltétele, hogy az objektum gazdagságának és a róla alkotott fogalom szegénységének az alapellentmondása *észrevehetővé* váljék. Másszóval az absztrakt-általános fogalmat *vonakoztatnunk* kell objektumára.

2. A konkrétból, az egyediből indultunk ki, de azt mint absztraktat, mint általánost fogalmaztuk meg. Ám így fel is emelkedtünk az általánosság szférájába, *elszakadva* attól az érzéki anyagtól, amelynek megragadására törekedtünk. Ennélfogva a fogalomban az objektum, az érzéki anyag már csak eltűntként van jelen. Hogy tehát egyáltalában összehasonlíthassuk objektumával, *a fogalmat vissza kell vinnünk a közvetlenségbe, a megfelelő egyediek valamelyikére.*

A visszavitel történhet az általánosoként felfogott érzéki anyagra; esztünkben az összes lehetséges emberre. Visszavithetjük azután a fogalmat valamelyik különös esetére, pl. bizonyos emberekre. És visszavithetjük a fogalmat az egyedire: egy ember érzéki képére, érzéki anyagára. — De az általánossal nem kezdhetünk, hiszen ennek levezetése még nem történt meg; egy ilyen visszavitel tehát csak a megfelelő alapok lerakása után lesz lehetséges. Ugyanezért mellőznünk kell a különöst; továbbá azért is, mert egyszerű eseteiben ugyan megragadható, de csak pusztá terjedelmi különösséggként, amelynek azonban a dialektikus logikában nincs helye. Ezért *a visszatérés az egyedihez, a legközvetlenebb érzéki anyaghoz való visszatérés.*

A visszavitel ezzel valóban *visszatérés* ahhoz a konkrét érzéki anyaghoz, amelyből kiindulva az absztrakt-általános fogalmat eredetileg megalkottuk. *Nem feltétlenül ugyanahhoz*, hiszen a fogalom az objektum *általános* fogalma, s ezért bármelyik egyedijére, illetve ennek érzéki anyagára visszavithető. De akár ugyanahhoz visszük vissza, akár valamely másikhöz, mindenképpen olyan konkrét-egyedi objektumhoz kell visszavinnünk, amely megalkotásának egyáltalában *alapja* lehet. Ha ti. igaz, értelmes módon akarunk visszatérni. — Persze, amennyiben más egyedire visszük vissza, megváltozott érzéki anyaggal van dolgunk. De ha ugyanarra az egyedire visszük vissza, akkor is ez a helyzet, legfeljebb a változások nem olyan szembeszökőek; *abszolúte* ugyanarra amúgy sem vithetjük vissza.

3. A visszavitel *új* tevékenység, tehát nem tévesztendő össze az absztrakt-általános fogalom előbbieken ismertetett megalkotásának az ismételéssel. Az újra és újra való ismétlés azonban alapja a logikai továbbhaladásnak. Ezért először az ismétlést magát kell szemügyre vennünk, hogy azután belőle továbbhaladva az új tevékenység természetét feltárhassuk.

4. Megtörténik az adott absztrakt-általános fogalom megalkotása, egyszerűen mert a körülmények így hozzák magukkal. S bár a körülmények végtelenül változóak, aminek következtében menet közben mindenféle más fogalmak stb. megalkotására szintén sor kerül, előbb-utóbb előáll annak kényszere, hogy másodszor is végbemenjen ugyanannak az absztrakt-általános fogalom

nak a megalkotása. Azután megtörténik ez harmadszor, negyedszer, ötödször stb. stb., a *végtelenségig*.

Mármost: a fogalomnak ez az újólagos megalkotása önmagában nem egyéb, mint az egyszer már elvégzett tevékenység egyszerű *ismétlése*. Az ismétlések következtében pedig a fogalomalkotó *mindinkább megtanulja, begyakorolja, a „felesleges mozdulatoktól” mindinkább megszabadítja* fogalomalkotó tevékenységét. Így egyre könnyebben, egyre tökéletesebben hajtja végre az objektum tartalmának fogalmi elsajátítását; egy ponton pedig kialakul e tevékenység legmegfelelőbb, ún. *objektív alakja*: a fogalom — változatlanul mint absztrakt-általános fogalom — a szó szoros értelmében „elkészül”.

Mindez azután még általánosodik is, hiszen bár a különböző fogalmak megalkotása ennek megfelelő módon különböző tevékenységeket igényel, összegeződésük az absztrakt-általános fogalmat megalkotó tevékenységet mint olyant fejlesztí mind sokoldalúbb tevékenységgé.

Aligha szükséges mindennek a jelentőségét részleteznünk. De itt nem erről, illetve a folyamatnak nem erről az oldaláról van szó. Azt kell észrevennünk, hogy bár az ismétlések egy olyan sorával van dolgunk, amely elvileg *ugyanannak* egy pusztán mennyiségi felhalmozódása, mégis: *az így megváltozott körülmények új helyzetet teremtenek a logikai folyamatban*.

5. Közbevetőleg megjegyezve: minthogy gyakorlatilag végtelen sorról van szó, ez mintha eleve kizárná az eredményes vizsgálatot. Hogyan tekinthetünk át valamit, ami gyakorlatilag a végtelennel egyenlő?! Az alábbiakban azonban bebizonyosodik majd, hogy az objektív közvetítőfolyamatban *két*, elvileg pedig *egyetlen* eset ugyanannyi, mint az abszolúte összes.

6. A fogalom első megalkotásakor *egyetlen* érzéki anyag alapján járunk el. S mert ugyanakkor az érzéki anyag eltűnten megmarad a fogalomban, érzéki anyag és absztrakt-általános fogalom, különös és általános, forma és tartalom végső soron *egybeesik, differenciátlan egységet alkot*. — Pl. ha az „ember” fogalmát először egy bizonyos „János” érzéki képe alapján alkottuk meg, úgy nemcsak arról van szó, hogy ez a János ember, hanem arról is, hogy az ember János, és nem más; *számunkra* a kettő egybeesik. Ezért alkalmazásában is ez a differenciátlanság érvényesül. Azt gondoljuk, „ember”, és azt értjük alatta, „János”; érzéki anyag és fogalom egy és ugyanazt fejezi ki. — Amint azonban legalább még egyszer megalkotjuk ugyanezt a fogalmat, most azonban, mondjuk, egy bizonyos „Péter”-rel összefüggésben, úgy változás következik be a fogalom érzéki-szemléleti tartalmában. Mert immár *két* egyedi érzéki anyaga alkotja e tartalmat, aminek következtében *érzéki tartalom és gondolati forma között egyenlőtlenség keletkezik*. Az absztrakt-általános fogalom kifejezi az érzéki anyagot, mégpedig *mindegyik* egyedi érzéki anyagot kifejezi, lévén a tartalom, az általános természet mindegyikben ugyanaz, *azonos*. Ennyiben tehát érzéki anyag és fogalom egyenlőek. És egyben nem fejezi ki, mert amiben ezek a különben azonos természetű egyedi érzéki képek, érzéki anyagok *különböznek*, arról mit sem mond.

Az egyenlőtlenség létrejötte mármost nem érinti a fogalomalkotás tevékenységét magát; ugyanazt az absztrakt-általános fogalmat számtalanszor újra- és újraalkothatjuk anélkül, hogy ebben a műveletben a fentebb említett tökéletesedésen kívül elvi változás bekövetkeznék. De az alkalmazás vonatkozásában már más a helyzet; a tartalom megsokszorozódása nemcsak kiváltja

az alkalmazás szükségletét, hanem egy ponton zavart, problémát idéz elő benne. — Azt gondoljuk pl.: „ember”. De az „ember” fogalma immár nem „János”, hanem „Péter” is; szóval mindkettőre alkalmazható, holott mi csupán az egyikre akarjuk alkalmazni. Az absztrakt-általános fogalom tehát önmagában teljesen elégtelenné válik annak jelölésére, hogy éppen *melyik* emberi egyediről van szó.

7. Az egyenlőtlenség eredendően jelen volt — és egyszer s mindenkorra jelen van — az absztrakt-általános fogalmon, hiszen a fogalom *éppen ennek* az egyedinek a fogalmaként születik meg, az élő, eleven gondolkodásban *éppen ennek* az egyedinek a fogalma, holott közvetlensége szerint az *általános*, vagyis minden lehetséges egyedinek is fogalma. (Az egyenlőtlenség ennyiben a továbbhaladás *logikai* alapja, s mert minden fogalmon adva van, elvileg *egyetlen* fogalom is elégséges logikai alapja a továbbhaladásnak.) Hogy azonban ilyen egyenlőtlenség ténylegesen van benne, annak a feltételezése mindaddig, amíg a fogalom érzéki anyagának a megsokszorozódása — legalább a megkettőződése — be nem következik, fel sem merülhet. (A „legalább két eset” így módon csupán az objektív közvetítő folyamat tartozéka.) Amint viszont az egyenlőtlenség előáll, a fogalom alkalmazása problematikussá válik: a fogalomalkotóban felsejlik annak ténye, hogy a fogalomalkotás alapjául szolgáló érzéki anyag valamiképpen *más, több*, mint amennyit belőle maga az absztrakt-általános fogalom kifejez.

Tehát *visszatér* hozzá, *immár kifejezetten azzal a céllal, hogy közelebbről szemügyre vegye*. És ezzel, ezáltal válik az alkalmazás *valóságos* alkalmazássá; ekkor és ezáltal következik be a fogalom *visszavitele*.

8. Az értelemszerű gondolkodás számára az absztrakt-általános fogalom pusztá absztrakció, s valóban, amennyiben megtartjuk az érzéki anyagtól mint alaptól való mesterséges elszakítottságában, úgy tűnik: valami önálló, amellyel kapcsolatban az érzéki anyag eltűnten való jelenlétéről beszélni értelmetlenség. De ha jól megfontoljuk, világos, hogy nagyon is erről van szó. Mert a fogalomban, illetve az érzéki anyagban egyenlőtlenség csak abban az esetben léphet egyáltalában fel, ha a fogalommal együtt — ösztönösen vagy tudatosan — az első érzéki anyagot is visszavisszük a másodikra. Más szóval, amennyiben *egyazon fogalmon belül* mozgunk. Ha tehát az érzéki anyag a fogalomban eltűnten nincs jelen, akkor a *valóságos* visszavitel megvalósíthatatlan. Akkor csak a pusztá absztrakciót vihetnénk vissza, s mert így fel fogva a fogalmat, tartalma mindig az éppen előforduló érzéki anyag lenne csupán, egyenlőtlenség sem léphetne fel benne. — A fogalmon azonban a megalkotása alapjául szolgáló érzéki anyag *nyomot* hagyott. Következésképpen eltűnten jelen van benne; a fogalom visszavitele ennek az érzéki anyagnak is visszavitele. Vagyis a fogalmat oly módon alkalmazzuk, hogy egyúttal *emlékezünk* előbbi megalkotási alapjára, alapjaira.

9. Az absztrakt-általános fogalomban így módon *tendencia* kezd kibontakozni, amely csírájában, eltűnten kezdettől fogva jelen van benne, s amelynek lényege a fogalomnak az alapjául szolgáló érzéki anyagra való *vonatkoztatása*.

A gondolkodás mindig az érzéki anyagra való vonatkoztatás. Méginkább azonban az ettől való *elvonatkoztatás*, ezáltal az érzéki anyagban rejlő

viszonyra, kölcsönhatásra való vonatkoztatás: *általánosítás*. Így alkottuk meg az absztrakt-általános fogalmat is.

Most azonban egyenlőtlenség lépett fel érzéki anyag és fogalom között, s a gondolkodás visszatér a fogalomalkotás alapjához, hogy közelebbről szemügyre vegye. Tehát újra vonatkozik az érzéki alapra, sőt, mint látni fogjuk, újra elvonatkoztat tőle stb. Mégis: ami itt a lényeges, az a vonatkozásnak magának a ténye. Mert az első szakaszban a vonatkozás csak arra volt jó, hogy egyáltalában fogalmat-alkothassunk. Most azonban nem azért vonatkoztatunk, hogy nyomban elvonatkoztassunk-általanosítsunk. Most a vonatkozás az érzéki anyag *rögzítése, szemlélése*. Hiszen el kell döntenünk: miben különbözik a fogalomtól; mi az, amit a fogalom mint absztrakt-általános nem fejez ki belőle. S csak amennyiben ez az érzéki anyagon jelentkező többlet feltárul előttünk, mehetünk tovább, hogy az elvonatkoztatás-általánosítás, általában a gondolkodás segítségével meghatározzuk e többlet természetét.

10. Az absztrakt-általános fogalom visszavitele a közvetlenségbe, a közvetlenül létező egyediek valamelyikére éppúgy egy történetinek logikaiként való egzisztálása tudatunkban, ahogyan minden logikai általában ez. Minthogy ugyanakkor a gondolati történetileg is az érzéki alapján jött létre, a visszavitel ennek a történeti aktusnak a rekapitulációjakor *valóban* visszavitel. *Visszatérés* tehát, ha úgy tetszik: *visszaesés*, mert az *előrehaladás érdekében fel kell adnunk a már elért szintet*. A gondolkodás ugyanis azonnal a tartalom, az általános belső természet közvetlenné tévése, vagyis — mint már rögzítettük — a kiindulópontban rögtön és azonnal a végeredmény, a fogalom tételeződik. De mert ez a fogalom egyben szükségszerűen az üres, voltaképpen olyan fogalom, amely még nem éri el célját, még nem felel meg fogalmának. Hogy tehát a fogalom valóban fogalom legyen, az eltűntként jelenlevő érzéket egyelőre benne rejlőként fel kell vennünk belé. Így azonban egy kezdetibb, egy alacsonyabb szinthez térünk vissza, hiszen fel kell adnunk a gondolkodást, visszatérve az *érzékihez*; fel kell adnunk az *általánost*, visszatérve a *különöshöz*; fel kell adnunk a tartalmat, a belsőt, visszatérve a *formához*, a *külsőhöz* stb. stb. — Fel kell adnunk az *igazat*: a gondolatit, s vissza kell térnünk a nem-igazhoz, az *érzékihez*.

A gondolkodó tudat azonban *gondolkodó* tudat; természetére nézve az. Ezért számára *végso* soron az *abszolút visszatérés*, *önmagának abszolút feladása lehetetlen*. Következésképpen *úgy tér vissza, hogy nem tér vissza, úgy esik vissza, hogy nem esik vissza*; miközben *valóban* visszatér, *valóban* visszaesik.

Ez azt jelenti: a gondolkodás vonatkozik az érzékire, a különösre, a formára; most ezt tartja mint közvetlent rögzítve maga előtt. De nem a *puszta* érzéket, a *puszta* különöst, a *puszta* formát, minthogy erre természetéből következően abszolút értelemben képtelen. Ami tehát ily módon számára van, változatlanul érzéki és gondolati, különös és általános, forma és tartalom *egysége*, miként az absztrakt-általános fogalom esetében is így volt. Most azonban mintegy *kifordította* ezt az egységet! Ami ti. az előbbi egységben csak eltűnt volt jelen, tehát az érzéki anyag, az most az előtérben álló. Megfordítva: ami benne az előbbieken a közvetlenül tételezett volt, ti. a gondolati oldal, az most a csak eltűnt jelenlevő. — Ami az első esetben eredmény volt, az most a kiindulópont. Ami viszont az első esetben kiindulópont volt, az most a *közvetített* eredmény.

11. A valóságos visszavitel során tehát nem hagyjuk egyszerűen el a már elért eredményt, az absztrakt-általános fogalmat. Ellenkezőleg: ezt a meglevő, meghatározott természetű, fejlettségű fogalmat alakítjuk tovább, változtatjuk meg; a visszavitelből következő módon.

A fogalom ezzel az az *ellentmondás*, hogy közvetlensége szerint már nem egyértelműen a gondolati, mint az absztrakt-általános fogalom esetében volt, hiszen ami benne most előtérben áll, az az érzéki. De nem is egyértelműen érzéki, mert a gondolkodás vonatkozik reá, s ennyiben át- és átszövi. Következésképpen a fogalom immár felemás, problematikus valami: a *nem-érzéki*, illetve a *nem-gondolati*; ezek igazi meghatározásai.

12. A gondolkodás azonban (ezen a ponton) mindennek általában nincs tudatában. A végbement változás eredménye egyelőre semmi más, mint a *fogalom érzéki anyaggal telítődése*; a fogalomban most egyáltalában érzéki anyag van — nem eltűnten, hanem benne rejlően! —, a tevékenység immár az érzéki anyag közvetlenné tévése. Az értelemszerű gondolkodás viszont ezt az eredményt is üres absztrakcióvá alakítja át. Úgy képzei: most *érzettekkel, érzéki képpel, érzéki anyaggal* van csupán dolga, szemben a (!) fogalommal, amely valami más, s amely a *pusztán külső* ezzel az érzéki közvetlenséggel szemben.

Valójában az emberi tudatban nincsenek *puszta* érzetek, az emberi tudat tevékenysége sohasem *puszta* érzékelés, ahogyan erre ellenkező előjellel már utaltunk. Az ember számára az érzéki csak a gondolattal egységben létezik, legyen bár ez az egység differenciált vagy differenciátlan. — Hogy a differenciált alakot vegyük, mert ezen könnyebb megértetni, miről van szó: amikor ilyeneket gondolunk pl. „piros”, „keserű”, „érdes” stb. stb., akkor az értelem szerint *puszta érzetekről* van csupán szó. Valójában *fogalmakról*, amelyek persze kétségtelenül *érzetek* fogalmi kifejezései, de *fogalmi* kifejezései. Az ember nem tud *pusztán* érzékelni, s ezért az érzetek is csak annyiban vannak számára, amennyiben vagy elgondoltan vannak, vagy legalábbis — mint itt — a gondolkodás már vonatkozik rájuk, „megkapaszkodik” bennük.

Az utóbbi az érzékinek nem differenciáltan elgondolt, hanem differenciátlan megragadása. Ez azonban azért és csak azért lehetséges, mert az érzékit nem önmagában, hanem a fogalmon *belül* feltételezzük; mert az érzéki most az a közvetlen tényanyag, amelyben a fogalom megszüntetve-megtartva azért jelen van. Ha nem lenne jelen, fejünkben az érzéki anyag elemeire esne szét, hiszen hiányoznék belőle ama tény, hogy az érzéki anyag nem egyszerűen mozzanatok sokfélesége, hanem éppen ilyen tartalmú, általános belső természetű stb. érzéki közvetlenség. De ekkor, ha ilyen egyáltalában előállhatna, csak az abszolút káosszal lehetne dolgunk.

13. A fogalom eredetileg tartalom és forma *viszonyát* ragadta meg mint *tiszta negativitást*. De a tartalom oldaláról; a formai oldal csak eltűnten volt jelen benne. És a fogalom most is ugyanez a viszony, s még mindig a tiszta negativitás. De a viszonyt immár a forma oldaláról ragadja meg, s a tartalmi oldal a benne csak eltűnten jelenlevő. Mert tiszta negativitás, az érzéki anyag gondolati megragadása *innen* marad a tényleges anyagon; még tartalom és forma viszonyán *belül* mozog, nem magában a formában. (Ahogyan az előző szakaszban sem magában a tartalomban mozgott.) De mert a viszonyt magát már megragadta, és pedig itt a forma oldaláról, képes arra, hogy rögzítse, szem előtt tartsa, szemlélje; hogy a fogalom által meghatározott kereteken belül az érzéki anyagnál magánál kössön ki.

1. Az új tevékenység-mozzanat természete most már könnyen meghatározható. Amikor az absztrakt-általános fogalmat először alkotjuk meg, a kiindulópontban az érzéki anyag az egyedül adott, a közvetlen, s ennek alapján alkotjuk meg a fogalmat.

Ezáltal azonban birtokába jutunk a fogalomnak. S mert most a fogalom a *közvetlen*, a további cselekvésben alapul vehetjük, és alapul is vesszük. — Nem valamiféle szubjektív óhajnak, hanem mint láttuk: annak az objektív szükségletnek a kielégítése érdekében, hogy a fogalomban az újraalkotás következtében fellépő egyenlőtlenséget kiküszöböljük. A továbbhaladás ennyiben *objektív-szükségyszerű* valami. — De akkor tevékenységünk éppen *ellentétes* irányú lesz, mint volt. Először az érzéki anyagból a fogalomba csaptunk át. Most azonban *a fogalomból indulunk ki*, s ezt alkalmazzuk az érzéki anyagra. Vagyis visszatérünk az érzéki közvetlenséghez, a megfelelő objektíve létező egyediek valamelyikéhez.

Először csak arra van lehetőségünk, hogy az érzéki anyag alapján fogalmat alkossunk — hiszen feltevésünk szerint a kiindulópontban a fogalommal még nem rendelkezünk, s ezért mindenekelőtt a megalkotására van szükségünk. Amint azonban a fogalom megalkotása megtörtént — és elvben csak ezután! —, fellép annak lehetősége is, hogy a fogalomból induljunk ki, s haladjunk az érzéki anyag felé. (A fogalomban mint totalitásban benne rejlő viszonyoknak végeredményben még tisztán teoretikusan nézve is van egy ilyen oldala, iránya.) Tehát: ha *először az érzéki anyag közvetíti a fogalmat*, úgy *most a fogalom közvetíti az érzéki anyagot*.

Kezdetben *induktíve* jártunk el; habár e tény csak eltűnten volt jelen. Most *deduktíve* tevékenykedünk; és ez már nem csak az eltűntként jelenlevő. (Tekintet nélkül arra, hogy tudunk-e róla vagy sem.) Ezeket a meghatározásokat azonban, mint az „induktív” fogalmának a tárgyalásakor már jeleztük, *tartalmi* értelemben kell felfogni.

Vagyis, ha az első szakaszban az *egyedi* érzéki közvetlenségétől elvonatkoztatva mintegy *behatoltunk* az objektum tartalmába, általános belső természetébe, úgy most megfordítva: az *egyedi* tartalmából, általános belső természetéből *kifelé* haladunk; az *egyedi* érzéki közvetlenségéhez térünk vissza.

2. A gondolkodás tevékenysége az első szakaszban az elvonatkoztató-általánosító tevékenység, eredménye pedig az absztrakt-általános fogalom. E második szakaszban viszont a visszatérés a közvetlenségbe, az alapul szolgáló érzéki anyagra. Csakhogy *az első szakaszban elért eredmény birtokában*, aminek következtében a tevékenység nem az absztrakt-általános fogalom újraalkotása, ismételése, hanem a már megalkotott fogalom alkalmazása, *benne rejlő* érzéki anyaggal, érzéki tartalommal való felruházása. Ezért a gondolkodás tevékenysége mint visszavitel egyrészt *a (kezdeti szakaszban elvontan már megalkotott) végeredmény összekapcsolása a kiindulópontját alkotó alappal: r e f l e k t á l á s*. De az absztrakt-általános fogalom a *tulajdon* közvetlenségéhez lesz visszavité, mert, mint már tisztáztuk: akár ugyanarra, akár valamelyik másik megfelelő egyedire vesszük vissza; elvileg egyképpen arra vonatkoztatjuk, ami igazként való megalkotásának egyik objektíve lehetséges elégséges alapja. Ennélfogva *a visszavitel vagy vonatkozás tevékenysége nem reflektálás általában, hanem m a g á r a reflektálás*.

Egészen általános módon: az *érzéki-tudati* a *gondolati-tudati* alapja. Amennyiben tehát a tudati mint gondolkodás visszatér az érzékihez, csak *saját magához* tér vissza: *magára* reflektál.

3. Az ún. tiszta fogalom, a fogalom mint üres forma, üres absztrakció képzete immár végképpen tarthatatlanná lett. Ténylegesen eddig sem volt a fogalom ilyen, minthogy az érzéki anyag s így a reá irányuló vonatkozás eltűnten jelen volt benne; az a hiedelem, hogy egy az érzéki anyagtól teljesen megtisztított, üres „zsák”, csak az értelem, a formális logika *hamis* képzete a fogalomról. Most azonban a magára reflektálás következtében a fogalom *vonatkozik* objektumára, az érzéki közvetlenségre. Következésképpen *nyilvánvaló, hogy érzéki anyagot tartalmaz magában*; hogy az eddig csak eltűnten jelenlevő érzéki anyag immár *bennerejlőként* jelenlevő tartalma. — A fogalom természetesen *fogalom*; gondolati oldala szerint tehát ugyanaz, mint eddig volt. Ámde elgondolásakor *a tudat az absztrakt-általános fogalmat a rögzített érzéki anyaggal együtt, egy fogalomnak fogja fel; a fogalomban kiépülőben van egy vonatkozás objektumára*. Sőt, ebben az egységben az érzéki anyag áll előtérben, minthogy ez az, amivé a fogalom most *telítődött*.

A fogalmat magára kellett reflektálnunk; enélkül — mint történeti sorsa mutatja — pusztá absztrakció maradt volna. Így azonban nemcsak külső kiindulópontnak használtuk, hanem fel is vettük bele azt az érzéki anyagot, amelynek alapján megalkottuk. De akkor a fogalom közvetlenül tételezett oldala most olyan *gondolati* forma, amelyben *érzéki tartalom* rejlik, s amely gondolati forma ezt az érzéki tartalmat mintegy körülveszi, beburkolja. *Az objektíve valóságos fogalom mindig érzéki és gondolati együtt, egységben.*

Általánosan elfogadott belátás, hogy fogalmainkat a megfelelő érzéki anyag alapján alkotjuk meg, s hogy így érzéki és gondolati között viszony van. De az értelemszerű gondolkodás előtt a fogalom esetében ennek *formális* képzete lebeg, amely állítólagos absztrakció volta miatt az érzékitől elkülönülten látszik egzisztálni. Kimutattuk azonban, hogy ez csak látszat; az alapul szolgáló érzéki anyag még az absztrakt-általános fogalomban is jelen van, jóllehet eltűntként. A magára reflektálás itt leírt folyamata pedig a fogalmat egyre inkább mint a tárgyat *átfogó*, a tárgyat a maga *totalitásában* kifejező gondolatot mutatja fel. — Ha ezzel szemben az érzéki anyagot kihagyjuk a fogalomból azon a címen, hogy az valami külső és oda nem való, úgy a *kezdeti* objektív absztraktságból szubjektív és végleges absztraktságot csinálunk.¹⁴

Természetesen nincs akadálya annak, hogy amennyiben a szükség úgy kívánja, visszatérjünk a fogalomalkotás e történetileg kezdeti fázisához; amint itt is tesszük. Sőt megvan annak lehetősége is, hogy a fogalom, de az ítélet, a következtetés stb. egyre teljesebb típusait önmagukban ugyancsak elszakítsuk érzéki anyaguktól, objektumuktól. Következésképpen megvan az a lehetőségünk, hogy minden gondolatot, fogalmat, ítéletet, következtetést stb. üres absztrakciónak tekintsünk, miként az értelemszerű gondolkodás

¹⁴ A valóságos követelményt s egyben a magára reflektálás tényét (!) már Diderot teljesen világosan ábrázolta: „Minden absztrakció olyan jel — mondta —, amely mögött nincs képszerű tartalom. A képszerű tartalom akkor maradt ki belőle, amikor az egyezményes jelet elválasztottuk a fizikai tárgytól, s a tudomány csak akkor válik konkrét tudománnyá, ha a jeleket újra összekapcsoljuk a fizikai tárggyal.” — *D'Alembert álma*; D. Diderot *válogatott filozófiai művei* Bp. 1951. 279. o.

és formális logikája teszi. De látnunk kell, hogy amennyiben így járunk el, eltekintve egy hozzávetőleges megközelítéstől, amely általa kifejezhető, végső soron *erőszakot teszünk* a fogalmon, ezáltal az ítéleten, a következtetésen stb. Az ember számára *az érzéki anyag a fogalom szerves részét alkotja; és megfordítva.*

A fogalom tartalma ily módon két ellentétes természetű anyag egysége. (Ez volt kezdettől fogva, tehát akkor is, amikor az érzéki anyag csak eltűnt volt jelen benne; most azonban nyilvánvalóan az!) — Az érzéki anyag alapján megalkotott absztrakt-általános fogalom alkotja a fogalom *közvetlenné tett, tételezett oldalát.* Ez a gondolati anyag a fogalomban. Az érzéki anyag viszont a másik oldal, az előbbiben immár *bennerejlő* tartalom. — *A fogalom természete ezáltal ellentmond önmagának: $\bar{o} n m a g a \text{ is, } \bar{o} n m a g a m \acute{a} s a \text{ is.}$* Nem egyszerűen *A* (azaz gondolati-elméleti, tudati valami), ez csak közvetlenül tételezett oldala; hanem olyan *A*, amely a *nem-A*-t (az érzéki-gyakorlatit, az anyagit) eleve önmagában rögzíti; amely az *A* és a *nem-A* egységeként „*A*”. — Aki azt akarná mondani róla: „pusztán önmagával azonos” — annak válaszképpen elmondhatjuk, hogy csak értelemszerűen, csak formális logikailag az, amikor ti. közvetlenül tételezett oldalát, a gondolatit hibásan a fogalom *egészének* feltételezik. Közelebbről viszont, szóval *valóságos* természete szerint, éppen ellenkezőleg: *az önmagával teljes-tökéletesen nem-azonos (a nemcsak gondolati, hanem érzéki) is.* (E két oldal közül természetét a gondolati anyag határozza meg; a fogalom a tárgy *gondolati*, nem pedig pusztán érzéki képe, nem is e kettő relatív egysége.) A fogalom ennél fogva az *azonosság és a nem-azonosság azonossága.* Fogalomnak *kellene* lennie, és persze az is. Ugyanakkor *nem felel meg fogalmának*, mert csak közvetlenné tett, közvetlenül tételezett oldala szerint gondolati; mert benne rejlő tartalma szerint még a *nem-gondolati.* A fogalom ebben is ellentmond önmagának, s a gondolkodás egész további dialektikus logikája annak a folyamatnak a leírása, amelynek során ezt *az immár kibontakozásnak induló alap-ellentmondást* lépésről lépésre megoldjuk; amelynek során a kezdetben csak eltűntként jelenlevő érzéki tartalmat teljes-tökéletesen napfényre hozzuk, elgondoljuk.

4. Az érzéki és a gondolati e valóságos viszonyát azonban — többször utaltunk rá — általánosabb alakjában is megfogalmazhatjuk. Ti. a gyakorlat és az elmélet viszonyaként. Az érzéki végtére érzéki *gyakorlat.* Ugyanakkor anyagi tevékenység mivolta mellett éppúgy tudati tevékenység, ahogyan a gondolkodás tudati tevékenység mivolta ellenére végső soron az anyag tevékenysége, anyagi tevékenység.

A nem-dialektikus elképzelés szerint van az elmélet, amely *önmagában* teljes-tökéletesen következetes, ellentmondásmentes stb. lehet. Hogy azonban mint ilyen igaz-e vagy hamis, azt csak akkor dönthetjük el, ha egybevetjük a gyakorlattal; mert az egybevetés, ha jól csináljuk, kiszűri számunkra a téves elméletek közül az igazat; és megfordítva. (Természetesen mindig az *emberi* gyakorlatról van szó!) — Ez az elképzelés mármost látszólag reális és helyes, holott általában az *ösztönös, azaz az értelemszerű, a formális logikai* gondolkodás-mód megnyilatkozása, amelynek absztrakt egyoldalúságát ezért szükségszerűen megtaláljuk benne. (Megfordítva: az *ösztönös dialektikus* is megfogalmazhatja eme formában tudatos véleményét a dialektikáról, csak hogy akkor *éppen azt* nem fogalmazza meg, *éppen az* marad nem-tudatos, ami maga a dialektika!)

Ez az elképzelés ugyanis, minthogy elmélet, illetve gyakorlat *önállóan* egzisztáló valamik, lényegében *elszakítja* egyiket a másiktól.¹⁵ Mert világos: amennyiben *magához* a gyakorlathoz kell fordulni, hogy az elmélet igaz voltát *egyáltalában* eldönthessük, úgy elmélet és gyakorlat egymással szemben *pusztán külsők*, s így viszonyuk is két egymástól mesterségesen elválasztott dolog *pusztán külsőséges viszonya*. (Még akkor is, ha emellett reggeltől estig összetartozásukról *beszélünk*.)

Valójában elmélet és gyakorlat, mindegyik a másikat *tulajdon belső természeteként* magában bírja; *mindegyik önmagában a teljes egész*. Ennélfogva viszonyuk is ilyen: az elméletnek csak a gyakorlatra, a gyakorlatnak csak az elméletre *reflektáltan* van egyáltalában értelme; e nélkül mindegyik üres, formális absztrakció. Következésképpen a valóban dialektikus gondolkodásban nincs szó *vagy* az elméletről, *vagy* a gyakorlatról, hanem mindig és mindenkor *ketten* a kölcsönhatásról, *dialektikus egységről*. Ez pedig *belső, szükségyszerű összefüggés*, amelynek *megvannak a maga egymást törvényszerűen követő típusai, lépcsőfokai*; *valami elvben előre meghatározható és eldönthető*.

Az értelemszerű gondolkodás és formális logikája szerint a gyakorlat csak *puszta* gyakorlat az elmélettel *szemben*, az elmélet csak *puszta* elmélet a gyakorlattal *szemben*. A gyakorlat ily módon afféle *külső* kényszerűség, mindig csak *ad hoc* előkerült, *kívülről* hozott „választóvíz”, amelyen a szintén csak *külsőségesen* reá visszavitt elméletet leméricskélik. A tudat így mindenféle absztrakt elméleteket gyárt, amelyek állítólag egyes-egyedül a fejünkben jöhetnek létre, s amelyek csak tisztán teoretikus *lehetőségek, valószínűségek*; s hogy melyik közülük a ténylegesen igaz, azt csak és csupán *post festa* dönthetjük el. — A dialektikus gondolkodás és logikája ezzel szemben annak feltárása, hogy az egymásra mint magukra reflektált elmélet és gyakorlat a fejlődés miféle *szükségyszerű fokozatain* megy át, miféle *szükségyszerű típusai* vannak, s hogy ezek miféle *belső szükségyszerűséggel* bontakoznak ki. Ezzel előre meghatározza az igaznak magának elvét, vagyis *annak elméleti megfogalmazása: miféle igaz gyakorlatok, illetve elméletek lehetnek egyáltalában*.

Minerről akár külön könyvet lehetne írni. A lényeges azonban annak megértése, hogy dialektikusan nem egyszerűen összemérünk egy elméletet egy gyakorlattal, hanem az *összemérhetőség belső-szükségyszerű menetét* adjuk meg, feltárva ezzel az *igaz elméletek, illetve gyakorlatok fajainak a konkrét totalitását: belső-szükségyszerű összefüggésük törvényszerűségeit*. Vagyis a *tulajdonképpen igazságot*, mert az *igazság csak akkor teljes, ha a hozzávezető úttal azonos*.

A formális logika azt mondja meg, mi lehet igaz, s hogy e lehetségesek közül melyik a *valószínűbb*. Ezért sohasem juthat túl a logikai *helyesség* megfogalmazásán. A dialektikus logika annak kimondása: *minek kell igaznak lennie*. Ezt azonban nem azért tudja megmondani, mert valamiféle *abszolút elmélet, azaz dogma*, hanem mert *valóságos elmélet, azaz olyan emlelet, amely a gyakorlatot, reá reflektáltan, tulajdon szerves természeteként eleve tartalmazza s így belső menete azonos annak objektív-szükségyszerű menetével*. Éppúgy megfordítva, a gyakorlattal.

¹⁵ „A munka megosztása csak attól a pillanattól válik valóban megosztássá, amikor bekövetkezik az anyagi és szellemi munka megosztása. Ettől a pillanattól kezdve a tudat valóban azt *képzelheti*, hogy valami más, mint a fennálló gyakorlat tudata, hogy *valóságosan* képzelhet [vorstellen] valamit anélkül, hogy valami valóságosat képviselne [vorstellen] . . . ” — K. Marx — F. Engels: *A német ideológia*. MEM 3. köt. Bp. 1960. 32. o.

5. Hasonló a helyzet a történeti és a logikai viszonyát illetően, amely szintén az érzéki és a gondolati fentebb feltárt viszonyának az egyik általánosult alakja.

Az értelemszerű gondolkodás számára a logikai a pusztán szubjektív. Ezzel máris valami olyan, amely *elkülönülten* áll szemben a történetivel. Lehet, hogy igaz, de az is lehet, hogy hamis; legyen bár önmagában a mégoly konzekvensen kiépített. S mert így nem több teoretikus *lehetőségnél*, amely másokkal szemben *valószínűbb* talán, de ennél több nem mondható el róla, látszólag egyesegyedül a történeti mutathatja — *post festa* — meg, hogy a logikai alapon felépíthető lehetséges sémák közül melyik fejezi ki tényleg az igazat. — Valójában itt is a kettő egységéről, dialektikus viszonyáról kell beszélnünk. Vagyis a történetiben érvényesülő belső szükségszerűség az, amely *dialektikus* logikaként visszatükröződik fejünkben, ahogyan megfordítva: a *dialektikus* logika csak a történeti, de a maga belső szükségszerűségében összegezve. Nem egyszerűen azt kell tehát egy valóságos, szóval dialektikus logikának felmutatnia, hogy mi lehetséges egyáltalában, s hogy e lehetőségek közül mi a legvalószínűbb; ez így még absztrakt, üres spekuláció. A valóságos vagy dialektikus logikának azt a belső törvényszerűséget kell összefoglalnia és feltárnia, amely a történeti belső szükségszerűségének vetülete fejünkben, s amelynek révén elvileg *előre* eldönthetjük, hogy valamely történeti folyamat tulajdon belső természete szerint szükségszerűen miféle „célok” megvalósítása felé halad.

Történeti és dialektikus logika e viszonyáról bővebbet nem kell mondanunk. Annál kevésbé, mert bizonyos fokig maga a formális logika is tanúbizonyossága a fentieknek. Az ember számára ugyanis a történeti mint *abszolúte pusztán* történeti nem létezik; a történetit tehát *mindig* logikailag rendezett formában ragadja meg. Következésképpen az értelemszerű gondolkodás, illetve formális logikája is egy *eleve meghatározott* logikai alapon közeledik a történetihez; a *formális logika maga is a történeti meghatározott módon való rögzítése*. Ennélfogva a különbség formális és dialektikus logika között nem abban van, mintha a formális logika a történetit pusztán mint történetit képes lenne egyáltalában megközelíteni és leírni. A különbség abban van, hogy a formális logika a történetit pusztán közvetlensége szerint veszi, azaz általában értelemszerűen jár el: a vizsgálat tárgyát mint pusztán a külső szükségszerűség által *determináltat*, ténylegesen tehát mint *véletlent*, sőt mint *indetermináltat* ragadja meg. A dialektikus logika viszont tovább megy, és a *történetit mint a szükségszerűség és a véletlen olyan egységét tételezi, amelyben a hangsúly a szükségszerűségre esik*.

Mellesleg szólva, mindazoknak a „bírálatoknak”, amelyek — bármely irányból jöttek is — történeti és logikai e valóban objektív és igaz viszonyának a természetét valamilyen módon kétségbevonták, további közös hibájuk, hogy nem akarják észrevenni: Engels a „logika” szó alatt nem egyszerűen a formális, hanem mindenekelőtt a *dialektikus* logikát érti.¹⁶ Vagyis ha bíráló-

¹⁶ Talán nem felesleges megemlíteni, hogy a történeti és logikai viszonya csak egyik oldala annak az objektív viszonynak, amelyet végső elvei szerint a dialektikus módszer tükröz vissza. Következésképpen nemcsak arról van szó, hogy amennyiben a történeti és a logikai dialektikus viszonyáról vallott engelsi — véleményem szerint *marxi-engelsi-lenini* — felfogás hamis, úgy csupán a marxista-leninista filozófia „egyik” tétele a hamis. És még csak arról sem, hogy akkor mindenesetre a gyakorlat és az elmélet éppen ilyen dialektikus viszonyát kimondó másik tétel is hamis. Hanem ha így lenne,

tuk történetesen igaz lenne a *formális* logikáról, a dialektikus logikát akkor sem érintené. Márpedig a marxista-leninista filozófián belül, Leninrel szólva, a marxizmus logikájáról: a dialektikus logikáról van szó.¹⁷

6. A magára reflektálás ily módon a legjelentősebb lépés a dialektikus logikában, általában a dialektikus gondolkodás, a dialektikus módszer vonatkozásában. Mert ha a fogalmakat stb. meghagyjuk absztrakt-általánosságukban, úgy gondolkodásunk *üres, formális* spekuláció; holott éppen ellenkezőleg: *tartalmas* spekuláció kell, hogy legyen. Következésképpen mindegyik fogalmat stb. magára kell reflektálnunk, s eme konkrét tartalma szerint, azaz totalitásában kell megragadnunk. Mert *csak és csupán azt a gondolkodást és logikát nevezhetjük dialektikusnak, amelyik magára reflektált fogalmakkal stb. operál.*

12.

A magára reflektálás az *emberi munka*, ezen keresztül az objektív valóság természetéről a klasszikus német idealista filozófia által alkotott elképzelés lényege. Ez az a *forradalmian új* felismerés, amelyet először Kant mondott ki az eredetileg Hume által felvetett döntő fontosságú problémák megválaszolásául, s amelynek Hegel által Fichte és Schelling közreműködésével történt kidolgozása, valamint dialektikus módszerre emelése még *idealista formájában is széttöbbantotta az egész régi filozófiát*. Az emberi munka, közelebbről tehát az érzéki és a gondolati, a gyakorlati és az elméleti, a történeti és a logikai tevékenység ilyen felfogása azonban Hegel halálával *veszendőbe ment*. Elegendő egy pillantást vetni az idevágó óriási irodalomra, hogy az ember belássa: a polgári filozófia és filozófiatörténet számos érték létrehozása ellenére a klasszikus német idealista filozófia igazi mondanivalóját nem értette meg, s mind az egyes lényeges kérdések vizsgálatában, mind kritikájában végső soron a problémán *innen* maradt. De *ma* nem jobb a helyzet a marxista-leninista filozófiában sem. Az emberi munkának ez az új felfogása Marxban és Engelsben még elevenen élt; Lenin ösztönösen visszatért hozzá. A polgári filozófiának az „ész trónfosztását”¹⁸ célzó tendenciája azonban — a dogmatizmus nyújtotta lehetőségeket felhasználva — idővel a marxizmus-leninizmus terén is olyan pusztításokat végzett, amelyek következtében ez a filozófia számos alapvető vonatkozásban a szó szoros értelmében *tulajdon természetével került szembe*. Ennek pedig messzemenő kihatásai voltak a szocialista tudományra is. A tényleges helyzetet leginkább Lenin ismert aforizmája fejezi ki;¹⁹ a magára reflektálást, ezáltal a valóban dialektikus gondolkodást vagy nem, vagy csak véletlen-ösztönös módon alkalmazzák. (Tekintet nélkül arra, hogy a „reflektálás” szót — amely ráadásul nem azonos a „reflexió” fogalmával — egy oldalon netán hányszor ismételtetik !)

úgy magát a dialektikus módszert, azaz végső soron magát a marxista-leninista filozófiát kellene hamisnak nyilvánítanunk, lévén a történeti és a logikai dialektikus egységet, azonosságát kimondó tétel a marxista-leninista filozófia egyik *alappillére*.

¹⁷ Vö. *Mégegyszer a szakszervezetekről*. V. I. Lenin: *Művei* 32. köt. Bp. 1953. 85. o.

¹⁸ A polgári filozófia tekintetében vö. Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Bp. 1965.

¹⁹ „Marx 'Tőké'-jét és különösen a 'Tőke' I. fejezetét nem lehet teljesen megérteni, ha nem tanulmányoztuk át és nem értettük meg Hegel *egész* Logikáját. Következésképpen egy marxista sem értette meg Marxot fél évszázad leforgása alatt!!!” — Lenin: *Filozófiai füzetek*. *Művei* 38. köt. Bp. 1961. 164. o.

Ma divat a marxista-leninista filozófia „reneszánszáról” beszélni. És e törekvés *elsődleges* kiváltója kétségtelenül itt is az ész szektás-dogmatikus trónfosztása. Véleményünk szerint mégsem reneszánszról van szó. Az a feladat, hogy a marxista—leninista filozófiát, egyúttal természetesen tovább is fejlesztve, megszabadítsuk azoktól a torzításoktól, amelyek önelidegenedéséhez vezettek.

Hogyan végezzük el a feladatot? — a marxista—leninista filozófiában ezzel kapcsolatban szemmel láthatóan legalábbis két törekvés alakult ki. Az egyik a polgári filozófia felé fordul; ennek vitathatatlanul létező eredményeit beépítve akarja a marxista—leninista filozófia vérkeringését „felfrissíteni”. Ez a „divatosabb”, többi között azért is, mert nem igényel eredeti felfedező munkát. (Amivel nem akarjuk azt mondani, mintha mások felfedezéseinek marxista—leninista kritikai elemzése valamiféle egyszerű munka lenne.) A másik törekvés a marxizmus—leninizmus filozófiai forrásaihoz tér vissza. Arra törekszik, hogy — szintén a kor tudományos eredményeire támaszkodva — *magán az objektív alapon* mérje le az eddigi eredményeket; hogy magának az objektív alapnak a vizsgálata során kapott új eredményekkel fejlessze tovább e filozófiát.

A két törekvés, úgy tűnik, kizárja egymást. S szélsőséges képviselőik között gyakran valóban kíméletlen harcok dúlnak. Pedig itt sem lehet *vagy-vagy*-ról beszélni. Mindkét munka elvégzése szükséges, egyik sem élvezhet a másikkal szemben kizárólagosságot. Sőt, jöllehet kezdetben szükségszerűen mindegyik a másiktól elkülönülten dolgozik, nem maradnak meg mindvégig ebben az elkülönültségben. Többi között éppen munkájuk által teremődnek meg azok a feltételek, amelyek majdani összekapcsolódásukat előidézik. A tény azonban, hogy bizonyos értelemben feltételezik egymást, nem változtat azon, hogy a *hangsúlyt az utóbbira kell helyeznünk*. A fő feladat ennyiben: újra helyreállítani a marxista—leninista filozófiában a dialektikus ész uralmát, az emberi munka természetének, gyakorlatának és elméletinek, történetinek és logikainak stb. az objektíve valóságos, azaz dialektikus felfogását. A dialektikus materializmuson belül tehát újra a *dialektikus módszernek* kell a marxista—leninista filozófiai figyelem középpontjába kerülnie! És azért is ez a hangsúlyosabbik oldal, mert feltárva előttünk a marxista—leninista filozófia igazi természetét, egyben ama *mércét* is rendelkezésünkre bocsájtja, amely a polgári filozófia valóban marxista—leninista kritikáját, a polgári filozófia létező értékeinek a helyes kiválogatását s a marxista—leninista filozófiába való helyes beépítését *egyedül* biztosíthatja. Megfordítva: háttérbe szorítani ezt a munkát, sőt lemondani róla azt jelentené, hogy a marxista—leninista filozófia megtisztítása és továbbfejlesztése helyett újra visszaszorítjuk e filozófiát a maga természetellenes állapotába. Csak éppen az ész *szektás-dogmatikus* trónfosztását az ész *revizionista-dogmatikus* trónfosztásával cserélnénk fel.

13.

1. Magára reflektáltuk a fogalmat, s ez most valamelyik egyedijének objektív közvetlenségévé, érzéki anyagává konkretizálódott. Történt pedig ez azért, hogy az érzéki anyag és a fogalom között fennálló egyenlőtlenség közelebből megragadható legyen. De még nincs teljesen megragadva; még csak rögzítve van. A továbbhaladás tehát a fogalom érzéki anyagának az *elgondolása*.

E cél azonban első pillantásra megoldhatatlan feladatnak látszik. Az érzéki anyag ugyanis önmagában véve változatlanul a konkrét sokféleség; valóban elgondolva tehát akkor lenne, ha mint *differentiált* totalitást gondolnánk el. Egy ilyen munka azonban *folymat*; hiszen előbb egyenként számba kellene vennünk a különösség mozzanatait, mindegyiket külön-külön megfogalmazva, hogy azután egységessé hozzuk őket össze. És ami a logikai folymat teljességét illeti, az ítéletek, a következtetések stb. révén ezt a munkát a továbbiakban persze el is végezzük. A megismerés azonban nem várhat addig; amíg ez a munka lépésről lépésre végbemegy; a megismerő fennmaradni, élni kényszerül. Az egyediséget tehát *rögtön és azonnal* el kell gondolnia *átfogó* formában, tulajdon *természete* szerint.

Erre pedig minden további nélkül képes, hiszen ez az igény egybevág a gondolkodás természetével általában. Végére a gondolkodás, mint láttuk, éppen az a szerszám, amely a mindenkori közvetlenséget rögtön és azonnal átfogó formában, azaz tulajdon tartalma, tulajdon általános belső természete szerint tétélezi. A feladat megoldására tehát akkor is alkalmas lenne, ha nem lenne több, mint amennyinek eddig lértük.

Ennélfogva nincs elvi akadály a érzéki közvetlenség elgondolásának. Igaz, hogy az adott feltételek között a kitűzött célt szükségszerűen csupán *legelemibb* alakjában érjük el. De egyrészt, látni fogjuk, a legegyszerűbb alak nemcsak van, hanem a legmagasabban képzett gondolkodó tudat által is szüntelenül felhasznált munkaeszköz. Másrészt, mint munkánk kiindulópontjában előre rögzítettük, a fogalomalkotás folymatának dialektikáját amúgy is legegyszerűbb formájában kell leírunk. Ezt tettük eddig is, következésképpen e harmadik fázisban sem járhatunk el másképpen.

2. Az, amit a gondolkodásnak most átfogó alakban meg kell ragadnia, az érzéki anyag minden mástól való különbsége, azaz az érzéki anyag, de különössége szerint. És ha jól meggondoljuk: e megragadás benne rejlően már megtörtént, amennyiben elvégeztük az absztrakt-általános fogalom magára reflektálását, s így a különben általános fogalmat *vonatkoztattuk* az éppen feltételezett egyedire.

A vonatkozás mármost mint tudati tevékenység lépett eddig elénk; mint ama tevékenység, amelynek segítségével a megismerő figyelme az egyediek valamelyikére összpontosul. De amit e tevékenység ily módon kifejez, legegyszerűbb alakja szerint nem egyéb, mint a megfelelő egydire való *rámutatás*. Tulajdonképpen tehát a *gyakorlati* rámutatás elméleti-tudati tükröződése.

3. Az egyedit először gyakorlatilag *emeljük ki* a többi közül, gyakorlatilag *különítjük el*, gyakorlatilag *mutatjuk fel*. Ezzel mindazt, amiben az összes többitől különbözik, megragadjuk — a szó szoros értelmében *megragadjuk* —; a problémát, amely az érzéki anyag elkülönбöződése, az eredetileg absztrakt-általános fogalom közvetlen konkrét általánosodása következtében előállt, legalább a fogalom dialektikájának megfelelő módon gyakorlatilag megoldjuk. Azt gondoljuk: „ember”. Ha pedig ezalatt, mondjuk, éppen ezt a „János”-t értjük, úgy nem kell egyebet tennünk, mint gyakorlatilag rámutatnunk erre a Jánosra. Ezzel már jeleztük is: „ember”, de nem általában, hanem az összes lehetséges közül *ez a bizonyos*.

Amde amikor elgondolva a fogalmat, gyakorlatilag valamelyik megfelelő egyedire mutatunk rá, nem végzünk *pusztá* gyakorlati tevékenységet,

mint azt a vulgáris gondolkodás hiszi. Mert már abban az elvileg legelső pillanatban is, amikor csupán gyakorlatilag mutatunk rá az egyedire, *tudatunk mechanikusan-szükségszerűen követi, tükrözi* ezt a gyakorlati tevékenységet. Azaz végbemegy fejünkben az előbbieken feltárt tudati tevékenység: a fogalom vonatkoztatása, magára reflektálása.

Az érzéki anyag eredetileg csupán az objektum érzéki anyaga, s hogy rajta kezdettől fogva adva van egy további mozzanat, ti. az alapul vétel, a reá való vonatkozás ténye, az differenciátlanul eltűnik ebben a kezdeti érzéki anyagban. Az előrehaladás során azonban a megismerő arra kényszerül, hogy a kiindulópontban megalkotott absztrakt-általános fogalom alá rendelhető valamelyik egyedit gyakorlatilag megragadja, elkülönítse környezetében; legalább a rámutatás gyakorlati tevékenysége által. Így azonban az eredeti érzéki anyag egy további „réteggel” mintegy kiegészül, ti. magának a gyakorlati rámutatásnak az érzéki-szemléleti felfogásából eredő érzéki anyaggal. Ez a kiegészülés pedig *szükségszerű*, minthogy a megismerő minden gyakorlati ténykedése elkerülhetetlenül együtt jár e ténykedések érzéki-tudati rögzülésével. — Ezáltal még inkább maga az eredeti érzéki anyag, az objektum különösségét megtestesítő érzéki anyag rögzül a tudatban. Az eredmény az absztrakt-általános fogalom magára reflektálása, ezzel az érzéki anyagnak mint különösnek a fogalom benne rejlő tartalmává tévése. A gyakorlati tevékenység ily módon azon nyomban áttevődik a tudatba, jóllehet mint önmagában vett magára reflektálás még csak bennerejlően a tudati, *tételezeten* tehát csupán gyakorlati.

4. Az anyagi-gyakorlati ezáltal a tudati-elméleti bennerejlő tartalmának bizonyul; a magára reflektálás a gyakorlat fellépte a logikai tudatban.

A gyakorlat persze, amelyről itt szó van, még nem a végcél, azaz nem ama gyakorlat, amelynek segítségével a világot, illetve ennek valamely mozzanatát *megváltoztatjuk*. A gyakorlat egyelőre mint a megismerés folyamatát és logikáját minden ponton átható, tehát mint az objektív valóságot a megismerés számára *közvetítő, megalapozó* gyakorlat áll előttünk. A *gondolkodás* objektumaként: érzéki gyakorlatként.

„Kezdetben volt a tett!” — ez nagy tétele a marxista filozófiának. A vulgáris gondolkodás azonban ezzel kapcsolatban két hibát is elkövet. Egyrészt úgy képzel, hogy a tétel azt jelenti: az *ember* cselekedhet emberi tudati tevékenység nélkül, ezt megelőzően. Valójában az ember, amint *van*, már tudati tevékenységet folytat, hiszen a gyakorlat *érzéki* gyakorlat. Megfordítva: amint tudati tevékenységet folytat, már gyakorlati tevékenységet folytat, hiszen az érzékelés érzéki *gyakorlat*.

Anyagi és tudati tevékenység elkülönítése tehát, mint már beszéltünk róla, az értelem hibája, amely a gyakorlatot mint pusztá gyakorlatot, mint a gyakorlat absztrakcióját feltételezi. És éppen ezen alapul a másik, a bizonyítással kapcsolatos vulgarizálás is. Nevezetesen: amikor úgy képzelik, hogy a tudomány számára végső soron elegendő, ha a gyakorlat mint *gyakorlat* szolgál alapul. Valójában erről szó sem lehet! A gyakorlat mint *gyakorlat*: ösztönös cselekvés; a tudománynak ezzel szemben az a dolga, hogy a gyakorlatot *elgondolja, elméletileg* leírja, levezesse. Csak így, szóval *csak a gyakorlat e l m é l e t e k é n t* lehet a gyakorlat bármely tudomány alkatrésze egyáltalában; mert egyes-egyedül ezen keresztül léphet eléink az elmélet tudományosan megalapozott *g y a k o r l a t a k é n t*.

5. Az utóbbi gondolat egyben a továbbhaladás alapja itt.

Kétségtelen, hogy lévén a fogalom magára reflektált fogalom s így máris valamelyik konkrét egyedire vonatkoztatott, e vonatkozást először és a legegyszerűbben mint gyakorlati vonatkozást, azaz mint gyakorlati rámutatást stb. realizálhatjuk. De ennél semmiképpen sem állhatunk meg. Végtére itt logikáról, közelebbről a gondolkodó tudat fogalomalkotó tevékenységéről, általában az emberről van szó. Ennélfogva a különösség egyediségét is *gondolati-fogalmi* alakban kell tételeznünk; a magára reflektálás ekkor tételeződik gondolatilag.

Az érzéki anyag különössége azonban az előbbieket szerint azonosult a gyakorlati rámutatással magával; így van csak róla egyáltalában érzéki gyakorlatunk itt. A különösség természete ily módon ugyanaz, mint a gyakorlati tevékenység természete: *rámutatás, azaz megmutatkozás*.

Mármost az érzéki anyag e legközvetlenebb meghatározottságát, a gyakorlat e természetét *legegyszerűbben* az „ez” mutatószó, illetve fogalom megalkotásával tételezzük. Azt gondoljuk: az objektum az „ez”, azaz az *ilyen* különösségű; általa fejezzük ki, hogy a közvetlenségben élénk lépő egyedi objektumok *melyikéről* van szó; s hogy ez az objektum egyben *a minden mástól különböző*. Ugyanakkor az érzékit mint *érzékit* szintén tulajdon természete szerint ragadjuk meg, azaz közelebbi, differenciált meghatározása helyett mint a különösség *egészét* kifejező, *átfogó* meghatározást; legyen bár ez a meghatározás mégannyira is külsőséges.

Külsőséges, mert ami által az objektum egy „ez”, az látható, hallható, tapintható stb. mozzanatai összességükben; szóval aminek a szemléletében ténylegesen mutatkozik. Az „ez” azonban mindebből *semmit sem fejez ki*. Az „ez” csupán legegyszerűbb megfogalmazása ama *koordinátáknak* (!), amelyek által a kérdéses egyedi *térben és időben* elfoglalt helyét jelöljük. „Ez”, tehát az összes lehetséges egyedi közül az, amelyik *itt és most* (az idő eme pillanatában s a térnek ezen a pontján) egyáltalában jelen van. — Minthogy egyben szemléljük is az „ez”-t, vagyis az adott egyedi objektumot, megvan a maga konkrét érzéki-szemléleti tartalma. De ez nem változtat azon, hogy ő maga, önmagában ennek a konkrét tartalomnak csupán a helyét jelöli ki a mindenségben; csupán ezen keresztül különíti el az összes többitől; csupán ezen a teljesen külsőséges és közvetett módon fejezi ki azt, ami objektíve a konkrét sokféleség.

14.

1. Tételeztük az érzéki anyag különösségét az „ez” fogalmával, s most ez számunkra a közvetlen eredmény. Az „ez” azonban átfogó meghatározás, egyáltalában: formális fogalom, s így önmagában máris az absztrakt-általános. Következésképpen elszakítható megalkotásának alapjától, attól az érzéki anyagtól és attól a gyakorlati rámutatástól, amelyre pedig eredetileg vonatkozott: absztrakcióvá alakítható. — „Ez”; ámde *abszolúte minden egy* „ez”. Az „ez” fogalma tehát, amennyiben semmiféle konkrét rámutatást nem tartalmaz, pusztában kiáltott szavá degradálódik.

Közelebbről: az „ez” mint rámutatás nyilvánvalóan legalábbis három alakban egyszisztál. Az egyik a fentebb megvizsgált, amikor is a rámutatás csupán gyakorlatilag van tételezve, míg gondolati-tudati mozzanata a csak hennerejlő, az előbbi gyakorlatot mechanikusan-szükségszerűen és csupán érzéki-szem-

léleti alakjában rögzítő. Ez az egyik szélsőség. — A másik szélsőség az absztrakciónak lefokozott „ez”. Ekkor a rámutatás ugyan gondolatilag már a tételezett. De mert gyakorlati alapjától elszakították, e gyakorlat s ezen keresztül a megfelelő érzéki-szemléleti anyag teljesen eltűnt benne; az „ez” nem vonatkozik semmire. — Valójában a gyakorlati mozzanat *alapja* volt a gondolatnak, a gyakorlati nélkül a gondolati sem lehetne. Következésképpen a gondolkodás, a logika akkor jár el helyesen, ha ebben az esetben is magára reflektált fogalommal operál. Ez mármint a harmadik alak, a tulajdonképpeni vagy konkrét totalitásában fellépő tevékenység. Mert ebben az alakjában nem csupán a rámutatás gondolati tételezése, hanem az így alkotott „ez”-nek arra a gyakorlati tevékenységre való reflektálása is, amelyről éppen szó van. Az eredmény ezáltal gyakorlati és elméleti *tételezett* egysége: a fogalom mint konkrét totalitás.

Egyszerűen szólva: az „ez” *önmagában* éppoly egyoldalú, éppoly formális fogalom, mint az absztrakt-általános fogalom volt, jóllehet ellentétes értelemben. Mindenekelőtt tehát össze kell kapcsolnunk azzal a fogalommal, amelynek reflektált különösségét fejezi ki. Esetünkben tehát az „ember” fogalmával. Mert számunkra az „ez” nem egyszerűen az égből hullott alá, hanem az eddigiekben leírt folyamat eredménye. Következésképpen nem absztrakció, hanem az „ez” olyan fogalma, amely esetünkben az „ember” és éppen az „ember” „ez”-sége.

Konkrét érzéki anyagból indultunk ki, tehát tételezhattük az „ember” fogalmát, amely ugyan absztrakt-általános fogalom, s ezért érzéki anyagát csak eltűntetn tartalmazza, de a konkrét érzéki alap szerint nem lehet más fogalom, csak az „ember” fogalma. Azután továbbmentünk, s magára reflektáltuk a fogalmat, majd elgondoltuk az eredményt mint „ez”-t. De akkor számunkra e fogalom a *teljes-tökéletes konkrétsággal magára reflektált* fogalom. Ennélfogva nem egyszerűen valamiféle üres „ez”, hanem *éppen* ama speciális, sajátos érzéki anyag, amely egyrészt egy *embernek*, másrészt *éppen ennek* az embernek érzéki anyaga, érzéki képe. Azt gondoljuk, hogy „ez”. De ezt a gondolatot egy teljes-tökéletesen konkrét összefüggésben tételeztük. Nem akármilyen kapcsolatban, hanem az egyedi *emberek* valamelyikére reflektáltan. Ezért az „ez” számunkra máris magában rejtí ama viszonyt, amelyben éppen az „ember” és éppen az emberi „ez” objektív összetartó ereje jut kifejezésre; az „ez” nem egyszerűen az „ez” általában, hanem *éppen* „ez”: egy „ember”, és „*éppen ez*” az ember.

2. A magára reflektáltságában megragadott objektum először meghatározott tartalommal, belső természettel, szóval *általánossággal* rendelkező objektumnak bizonyult. A továbbiakban azonban ugyanez az objektum meghatározott *különösségű* objektumként lépett elénk. Az objektum tehát objektíve a különös és az általános egysége, viszonya; a két ellentétes oldal egymásra való vonatkozása, kölcsönhatása: *egyedi* objektum. A továbbhaladás ennél fogva ennek az egységnek a tételezése — esetünkben a magára reflektált „ez”, szóval a konkrét „ez” és az „ember” fogalmának az „összeadása”, összekapcsolása kell hogy legyen. Többé nem azt gondoljuk tehát: „ember”; azt sem, hogy „ez”. Hanem azt gondoljuk: „Ez az ember”; s egyben magára reflektáljuk: „Ez az ember”. — Az eredmény ily módon a konkrét egyedit kifejező, következtetésképpen az *egyedi fogalom*.

3. A fogalom mint konkrét totalitás

15.

1. Az absztrakt-általános fogalommal a tartalmat tételezzük, tulajdon negativitása szerint. De mert e tulajdon negativitás egyben a külső forma negatív lenyomata rajta, azért a továbbhaladás az átmenés a külső formára, az objektum különösségére. Ezt azonban ugyancsak absztrakt-általános fogalma szerint tételezzük, vagyis amire voltaképpen átmegyünk, az megint csak egy tulajdon negativitás, habár most a külső forma tulajdon negativitása. Tehát a tartalom negatív lenyomata rajta. Ennyiben egyfelől az *ellentétesbe* mentünk át, amennyiben az absztrakt-általános fogalom a *tartalom*, az „ez” fogalma viszont a *forma* tulajdon negativitása; a tartalomból tehát a formába mentünk át. Egészében azonban megmaradtunk *ugyanazon* a szférán belül, ti. *a forma és a tartalom közös határában*: az *ellentmondás* immár két tisztán negatív mozzanatból összetett nullapontjában.

Másszóval: amikor az érzéki anyagot az „ez” által elgondoljuk, akkor épphogy az egyedi objektum különösségének és általánosságának, illetve ezek tulajdon negativitásainak az *egységét*, *viszonyát* tételezzük, bár a forma oldaláról. Ennélfogva a konkrét „ez” fogalmának a megalkotása szükségszerűen feltételezi ennek a fogalomnak a tartalom fogalmával való összekapcsolását, illetve megfordítva: az „ez” méginkább „Ez az általános”.

Következésképpen fogalmunk — esetünkben az „Ez az ember” — az egyedi objektumot fejezi ki, *egyedi fogalom*. Még inkább azonban a *valóságos*, bár *kezdeti fogalom egyáltalában*, amennyiben a fogalom most nem egyszerűen tiszta negativitás, hanem a *mozzanatainak totalitásaként tételezett tiszta negativitás*. A fogalom ezáltal most először a *teljes*. (Persze: *először!*)

2. Az ítéles objektumáról alkotott teljes fogalom ennyiben két fogalom egységeként egy fogalom. De *egy* fogalom; az általános és a különös most akként vannak, ami *egységük*, *viszonyuk*. Következésképpen nem pusztán egymás mellett, hanem *vonatkoznak egymásra, meghatározzák egymást*. Pl. éppen „Ez az ember”; tehát az „ez”, de ahogyan az *ember* lehet egyáltalában „ez”, és „ember”, de nem az ember a maga pusztá általánossága szerint, hanem ahogyan éppen „ez” az ember egyáltalában „ember” lehet. Röviden: az általános fogalom, de az egyedire alkalmazva, konkretizálva.

Az általános és a különös viszonya azonban nem relativizálható. Az általános a tulajdonképpeni *fogalom*, amennyiben az objektum tartalmát, általános belső természetét fejezi ki. Vele szemben az „ez” fogalma inkább csak mozzanatot az általánoson mint tartalom: a fogalom mint tartalom *forma-meghatározása*. — Vagy egyszerűen: az általános mint a *tartalom*, az „ez” viszont mint e tartalom *külső formája* lép elénk.

Minthogy az egyediség formameghatározás, s az objektumnak más formái is lehetnek, továbbá mert az objektum igazi természetét az általános fogalom fejezi ki, tartalom és forma egységében a hangsúly nyilvánvalóan a tartalomra esik. Ez az, ami eldönti, miféle objektum van éppen előttünk; a formameghatározások változásában tehát csak az adott tartalom változásairól, s nem magáról a szigorú értelemben vett tartalomról van szó. Mindamellett a fogalom most mégsem annak kifejeződése, hogy „Ez az ember”, hanem annak, hogy „Ez az ember”; a fogalom nem egyszerűen egyedi fogalommá lett, hanem azért lett ilyené, mert *magának az objektív egyediségnek* a kifejezője.

A fogalom az általános; ez igazi természete, lényege, amelynek révén az egyediség és a különösség fölé emelkedik. De a kezdeti általánosság az absztrakt. Amennyiben tehát ez az üres általánosság a mondott úton egyediséggé konkretizálódik, nem az általános degradálásáról, hanem ellenkezőleg: *magasabb szintre való emeléséről* van szó. Mert az egyedi fogalom a konkrétumot, a gyakorlatot is magában foglalja, s így *az egyáltalában továbbfejleszthető fogalom*; bizonyos értelemben az egyáltalában elérhető végcél.

Az egyediség tehát mint a fogalom alakításának, fejlesztésének *szükségszerű* lépcsőfoka jelenik meg. Az egyediség azonban nem valamiféle pusztán terjedelmi jellegű egyediség. Igaz, az „ez”-ben terjedelem is rejlik, amennyiben az egyedi mindenestre mennyiségének minősége szerint a sok mint *egy*. De az „ez” ennek ellenére itt elsősorban mint minőségi meghatározás, azaz mint a *minőség* külsőséges meghatározása van. „Ez az ember”, mondjuk, szóval az objektum, de mint *éppen ilyen és ilyen* konkrét érzéki anyaggal rendelkező egyediség; „Ez az ember”, de általa az objektumnak nem a terjedelmére, hanem ama minőségére, minőségi meghatározására mutatunk rá, amelynek a következtében *bizonyos* objektum, egy *éppen* „ez”.²⁰ — Az „Ez az ember” fogalma az „ez” révén magában hordja annak lehetőségét, hogy terjedelem kifejezésének tekintsék és ennek megfelelően menjenek tovább belőle. De a dialektikus logikában mindenekelőtt *azokat az individuális vonásokat foglalja magában, azokra az individuális sajátosságokra mutat rá, amelyek következtében a különben tartalommal, általános belső természettel rendelkező objektum éppen ilyen különösségű objektum.*

16.

Mindezek alapján módunkban áll a fogalomalkotás *alaptendenciáját* tisztázni.

a) A feladat az objektum elgondolása, itt szükségszerűen fogalmi alakban. — A kiindulópont mármost az érzéki közvetlenség, az érzéki gyakorlat, az érzéki anyag. De mert a gondolkodás éppen az a képesség, hogy rögtön és azonnal az érzéki anyag tartalmát, általános belső természetét tételezze, azért az első eredmény az objektum absztrakt-általános fogalmának a megalkotása.

b) De a fogalom ezáltal el is válik alapjától, aminek a következtében az érzéki anyag csak eltűnten van jelen benne. A fogalmat ezért vissza kell vinnünk a közvetlenségbe, a létező egyedi objektumok valamelyikére, miáltal magára reflektálódik, felvéve magába az egyedi objektumra, a megfelelő érzéki anyagra való vonatkozást. A fogalom így specifikus különösséggel, benne-rejlő, illetve az „ez” formájában elgondolt érzéki anyaggal rendelkezik; megmutatkozik, hogy kezdettől fogva *tartalmas* forma.

c) Az előrehaladásért azonban súlyos árat fizettünk: fel kellett adnunk a kezdetben nyomban a legmagasabb szinten megalkotott eredményt, az általánost, ennek minden velejáró erényével. Az így megragadott objektum ezáltal a pusztán csak érzéki, a pusztán csak közvetlen stb., tehát valami *alapvetően fogyatékos*. Ezért a különöst egyesítenünk kell általánosságával. Így ugyan az

²⁰ „Mindkét környezetben megtalálom a jellemek Öntől megszokott éles egyéniségét is; minden ember típus, egyszersmind azonban meghatározott egyén is, egy 'ez', mint az öreg Hegel mondja, s ennek így is kell lennie.” — *F. Engels levele M. Kautskynak*, 1885. nov. 26.; Marx—Engels *Vál. Műv.* II. köt. Bp. 1963. 468. o.

egyesítés kifejezésévé válik, aminek szintén megvannak a maga fogyatékoságai. De mint egyedi fogalom olyan különösséget fejez ki, amelyben *az általánost s vele ennek minden erejét újra tételezzük.*

Vagyis különös és általános egységének a tételezését nem szabad mechanikusan értelmezni. — Kezdetben rögtön és azonnal a végeredmény állt rendelkezésünkre: az objektum tartalmának, általános belső természetének a *fogalma*. De azután visszaestünk a kiindulópontba, az érzéki-szemléleti anyaghoz, s így akarva, nem akarva le kellett mondanunk az előbbieken elért végeredményről; a gondolati az *érzéki* gondolata volt. Magyarán szólva: szükség-szerűen átestünk az ellentétes szélsőségbe. Mert adva van számunkra a konkrét-különös objektum; de a gondolati helyett a csak érzéki; az elméleti helyett a csak gyakorlati; a tudati helyett a csak anyagi. A továbbhaladás ezért ennek a fogyatékoságnak a kiküszöbölése, azon az egyszerű módon, ahogyan az a tárgyalt összefüggésben önként adódott. Vagyis az érzékinek, a gyakorlatinak, az anyaginak *nem kiküszöbölése* a gondolatiból, az elméletiből, a tudatiból, hanem *elgondolásának a felvétele* ebbe; különös és általános *szembeállítás* helyett dialektikus *egységük* tételezése.

A konkrét tartalom elgondolása az absztrakt-általános fogalommal összefüggésben ily módon a maga módján kiküszöböli a közben fellépett fogyatékos-ságot. Ahogyan ugyanis a közvetlenségbe való visszaesés a lemondás volt a legfejtettebb szintről, úgy most az egyedi fogalom éppen ellenkezőleg: *a legfejtettebb szint, jöllehet kezdeti alakjában csupán*. A fogalom ti. mint a különös és az általános dialektikus egysége, kölcsönhatása lép elénk; mint *olyan individuálisan konkrét, amelyben a tartalom a maga teljességében, mindenoldalúságában, konkrétságában bennerejlík.*

Igaz, a tartalom itt még csak a kezdeti, ennyiben a legüresebb, a legszegényebb, a legszínvonalatlanabb. Összekapcsolása az üres fogalommal tehát a legabsztraktabb: az érzéki konkrétság tételezése rajta. Viszont amennyiben a tartalom, amelyről szó van, valami egészen magasrendű objektum kifejeződése, úgy az általános és a különös összekapcsolásának a *konkretizáló* és a kezdetihez képest magasabb színvonalú természete rögtön szemünkbe tűnik. Példaképpen vegyük magát a dialektikus módszert, amelyet a klasszikus német idealista filozófia, mindenekelőtt Hegel dolgozott ki.

Hegel először fejtette ki a dialektikus módszert rendszeres formában, teljességgént. A hegeli dialektikus módszer azonban — mint Marx megállapította — „minden dialektika alapformája”,²¹ vagyis *A logika tudománya* c. művében Hegel a dialektika *absztrakt-általános* elméletét alkotta csupán meg. Ezért, úgyszintén Marx teljesen jogos megállapítása szerint, Hegel a tevékenységet, a munkát csak mint „szellemit”, azaz ebben az értelemben is csak mint „absztrakttat” ismerte és írta le;²² ami különben egyik legfőbb objektív ismeretelméleti oka annak, hogy a hegeli dialektika, általában a dialektika a maga első kidolgozásában idealista dialektika kellett hogy legyen.

A filozófiának ezt a mind elméletében, mind módszerében absztrakt-általános formáját magára, azaz igazi alapjára először Feuerbach reflektálta. Ennek első következménye volt annak kimutatása, hogy a hegeli „abszolút tudat”,

²¹ K. Marx levele L. Kugelmanhoz, 1868. márc. 6. — Marx—Engels: *Válogatott levelek*. Bp. 1950. 231. o.

²² Vö. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. 105. o.

„abszolút gondolkodás” stb., szóval „isten” igazi alapja az *ember*.²³ Vagyis az idealizmus abszolútumáról kimutatták, hogy a benne levő racionális tartalom, az *ember* tudata és logikája csak ettől az objektív anyagi alaptól elszakítva misztifikálható valamiféle abszolút tudattá és logikává. Egyúttal a magára reflektált hegeli filozófiáról — éppen a reflektálás által — kiderült, hogy eltűnt benne jelenlevő tartalma szerint *materializmus*; a filozófia tehát materialista filozófiává alakult át. — Csakhogy emlékezzünk rá: az alaphoz való visszatérést úgy jellemeztük, mint amely a legmagasabb szint feladása, a visszaesés a korábbi, a legfejletlenebb szinthez stb. stb. Vagyis amikor Feuerbach az ún. valóságos emberhez való visszatérés során az idealizmust — beleértve a dialektikus módszert — a maga egészében elvetve a mechanikus materializmus álláspontjára helyezkedett, ez a visszaesés a visszatérés *szükségszerű* velejárója volt.

Az így megragadott alap éppen ezért az *ellenkező véglet*, amely ugyanakkor a különösség, azaz a konkrétum, de csak *mint olyan*. Más szóval az is szükségszerű volt, hogy Feuerbach számára az ember, akihez visszatér, nem a valóságos hús-vér ember, nem a valóban konkrét ember, hanem csupán az „ember mint olyan”.²⁴ Ezért Marxra hárult az történelmi tett, hogy a reflektálást *végigvigye*, s a még mindig absztrakt „ember”-t valóban mint konkrét egyedit tételezze. Ez azonban éppen a Feuerbach által elvetett legmagasabb szintű eredmény, azaz a Hegel által kidolgozott „legáltalánosabb formájú” dialektika visszavitele volt az immár materialista alapra; jöllehet az egyedire korlátozva. Mert a feuerbach-i absztrakt ember a dialektikus módszer alapján tételezve nyomban mozgásában, fejlődésében stb., azaz *konkrét társadalmi-történelmi* emberként lép elénk. Nem „az” ember többé, hanem „*Ez az ember*”, szóval az ebben a korban élő, ilyen és ilyen társadalmi, gazdasági, történelmi, tudományos stb. feltételek között készen talált objektum, a maga teljében konkrét természete szerint.

A filozófia útja Hegeltől Marxig tehát megfelel a fogalom alakulása itt leírt útjának. Ez az út ugyan a „legegyszerűbb” elemmel — a kezdeti fogalommal — összefüggésben mutatja ki azt, aminek láthatóan legbonyolultabb, a legmagasabb színvonalú eredménnyel összefüggésben is végbe kell mennie, elemi alakja azonban nem változtat azon, hogy a *fogalom itt ábrázolt mozgása egy szükségszerű és általános érvényű dialektika tükröződése az emberi tudatban*.

Utóbbi tételünk megütözést kelthet. S annyiban jogosan, hogy az a néhány eset, amellyel a fogalom dialektikáját tanulmányunkban példáztuk, semmiképpen sem *teljes* alap egy ilyen általánosítás elvégzésére. Persze, ha valaki utánagondol, könnyen észreveszi: ez a dialektika valóban számtalan összefüggésben jelentkezik napjainkban. Mert pl. annak problémája, hogy a szocializmus általános törvényszerűségei és különös feltételei miféle viszonyban

²³ „Az isteni öntudat nem más, mint az (emberi) tudatnak mint abszolút vagy isteni lényegiségnek a tudata.” — Vagy másképpen: „Isten mint világonkívüli lény . . . semmi más, mint az embernek . . . lényege, amelyet valósággá tettek, s amelyet úgy tekintenek, mint tárgyi lényt . . .” — L. Feuerbach: *A kereszténység lényege*. Bp. 1961. 105—106. o.

²⁴ „Ugyanaz a Feuerbach, aki minden oldalon érzékiséget, a konkrétba, a valóságba való elmerülést hirdet, keresztül-kasul elvonttá lesz, mihelyt a pusztán nemi érintkezésnél tágabb emberi érintkezésről kezd beszélni.” és másutt: Feuerbach: „formájában realista, az emberből indul ki, de arról a világról, amelyben ez az ember él, egyetlen szó sem esik, és így ez az ember mindig ugyanaz az elvont ember marad, amelyik a vallásfilozófiában szerepelt.” — F. Engels: *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. Marx—Engels: *Vál. Műv.* II. köt. 344—345. o.

legyenek egymással, amint ezt a kérdést az 1956-os magyarországi vagy az 1968-as csehszlovákiai események felvetették, ugyanez a dialektika. Ugyanígy annak kérdése: mennyiben tipikus vagy nem-tipikus a szocializmus szovjetunióbeli építése. Vagy egy „új gazdasági mechanizmus”, illetve az ezzel összefüggő kérdések stb. stb. Hogy mindezeket a problémákat itt mégsem tárgyaljuk részletesen, jóllehet ez sokak számára meggyőzőbb lenne talán, mint ugyanennek a dialektikának a fogalommal kapcsolatos „elvont” fejtegetése, annak az az oka, hogy mindegyik probléma önálló feldolgozást követel, amire itt nincs módunk.

17.

A fogalomalkotás folyamatáról, a fogalomról mondtak természetesen nem mérít ki tárgyukat; még azt sem, amit egyébként mi magunk mondani tudnánk róla. De már a kiindulópontban jeleztük: munkánk nem a fogalom teljes dialektikus logikai elmélete, hanem a dialektikus logika problematikájának mintegy a gyökerében való megragadása, megoldása. És ez is csupán eszköz volt annak ábrázolására és bizonyítására, hogy szemben a formális logika más vonatkozásban különben rendkívül jelentős és eredményes absztraktségével, egyedül a dialektikus logika írja le a logikai struktúrát úgy, amint objektíve valóban van: mint konkrét totalitást.

Ha azután valaki elgondolkozik azon, hogy az ítélet, a következtetés stb. ugyancsak magára reflektálható, sőt reflektálandó, s hogy ez — miként a fogalom esetében — milyen nagy mértékben át fogja alakítani az ítéletről, a következtetésről stb., általában a logika egészéről alkotott eddigi ismereteinket, úgy megérti az itt feltártak igazi jelentőségét.

К ДИАЛЕКТИКЕ ПОНЯТИЯ

Л. Эрдеи

1. Формирование понятия всегда происходит на основе найденного готовым чувственного материала объекта. Сама деятельность создания понятия — отвлечение от этого чувственного материала, фиксирование *содержания, внутренней природы* объекта, обобщение. Результат — *формальное, или абстрактнообщее* понятие; понятие, которым оперирует формальная логика и которое рассудок мнит понятием *в целом*, тогда как оно представляет собой лишь непосредственно положенную его сторону.

2. Абстрактно-общее понятие деградируется таким образом в *абстракцию*, тогда как оно вовсе не является ею, включая в себя как *исчезнувший* чувственный материал. Поэтому для преодоления этой односторонности понятия необходимо идти дальше: понятие необходимо *рефлектировать* к самому себе, то есть к чувственному материалу, служащему основой его создания. Понятие тем самым относится к отдельности объекта. Оно наполняется чувственным материалом, т. е. отражает объект как конкретное «это». Следовательно, представление о том, что понятие это чистая абстракция, становится окончательно неприемлемым. Понятие — *диалектическое единство, тождество двух материалов с противоречивой природой, чувственного и мыслительного*; оно само и копия самого себя.

3. Соотношение чувственного и мыслительного однако пока только скрыто в нем. Третий этап деятельности формирования понятия таким образом полагание этого *отношения*. Результат — понятие, выступающее перед нами в своей *конкретной тотальности*; понятие, *полностью* содержащее в себе объект, хотя и в простейшей форме. *Только теперь, только таким образом* понятие полно; *только* мысля его *таким образом* мы воспринимаем его так, как оно поистине существует в нашей голове, в действительности. Следовательно, в противоположность формальной логике, которая на место понятия

ставит лишь непосредственно положенную его сторону, в логических исследованиях мы также должны брать за основу *действительное понятие*, в котором формальная абстракция лишь *пограничный случай*, лишь *момент*.

Факт рефлексирования к самому себе первым увидел Кант; *основывая свою мысль на различении формального и действительного понятия, он установил факт существования новой логики, диалектической логики и необходимость ее разработки*. Основой его воззрения было в конечном счете революционно новое представление о природе человеческого труда, которое даже в идеалистическом формулировании взорвало всю прежнюю философию. Это открытие, разработанное при посредстве Фихте, Шеллинга и в особенности Гегеля, и использованное соответственно своему рациональному содержанию Марксом, Энгельсом, Лениным и позднее представителями марксистско-ленинской философии, было однако изгнано из буржуазной философии в процессе «разрушения разума»; и главным образом вследствие губительного влияния догматизма такова же стала его судьба и в марксистско-ленинской философии. *Но только тот метод, ту логику можно назвать действительно диалектической, которая оперирует рефлексированными к себе, то есть действительными понятиями*. Поэтому главная задача состоит в том, чтобы вновь вскрыть действительную природу человеческого труда, его ценностей, и через посредство этого поставить в по-новому осмысленный центр сам диалектический метод.

ON THE DIALECTICS OF THE CONCEPT

L. Erdei

1. The construction of the concept takes always place on basis of the sensory material found as a finished product of the object. The concept-building activity itself is an abstraction from this sensory material, that is the apprehension, generalization of the contents and inherent nature of the object. The result is the formal or abstractly general concept; that concept with which the formal logic operates and which is considered by the intellect as the whole of the concept, although it is only a directly supposed side of the same.

2. So is the abstractly general concept degraded to an abstraction, although it is not that, because it conceals the sensory material as a vanished one. Therefore we must go further in order to put an end to this one-sidedness of the concept: we have to reflect the concept on the sensory material itself which formed the basis of its construction. The concept refers therewith to the singularity of the object. It was saturated by sensory material, that is it reflects the object as a concrete "this". Consequently the idea according to which the concept would be a mere abstraction is fully untenable. The concept is the dialectical unity, identity of two materials of contradicting nature: of the sensory and of the intellectual; it is both itself and the counterpart of itself.

3. The relation of the sensory and of the intellectual is still that which is only inherent. The third phase of the concept-building activity is therefore the supposition of this relation. The result is the concept arising in its concrete totality; that concept which contains the object in the simplest form, yet in its totality. The concept is only now, only so complete; we apprehend it only that way as it exists in our brain and in the reality. In contrast to the formal logic which substitutes the concept by its directly supposed side only, we have to consider also in the researches in logic the real concept, in which real concept the formal abstraction is but a boundary case, a passage.

Kant was the first to discover the fact of self-reflection; on the basis of the distinction between formal and real concept did he establish the existence of dialectical logic and the necessity of its elaboration. The basis of his way of thought was, in last analysis, a revolutionary new idea about the nature of human work which exploded, even in its idealistic composition, the whole philosophy developed till then. This discovery, elaborated by Fichte, Schelling, and especially by Hegel, and applied according to its rationalistic contents by Marx, Engels, Lenin and later Marxist—Leninist authors, had been, however, eventually exiled from the bourgeois philosophy in the course of the "dethronement of the mind". The same sort was reserved to it, as a devastating effect of dogmatism, in Marxist—Leninist philosophy. Yet only that method, that logic can be called dialectical which operates in self-reflected, that is in real concepts. In consequence, the chief task is the new disclosure of this real nature of human work, and through its values the renewed focussing on the dialectical method.